

Jelena Lakuš*
Vera Pandurov**

Splitski nakladnik, tiskar i knjižar Antonio Zannoni (1834. – 1888.)

Splitski nakladnik, tiskar i knjižar Antonio Zannoni sve je dosad bio velika nepoznanica u povijesti splitskoga nakladništva, tiskarstva i knjižarstva. U ovom se radu, na temelju dostupnih arhivskih izvora i novina te Zannonijeve nakladničko-tiskarske produkcije, nastoji istražiti i rekonstruirati poslovanje njegove tiskare te utvrditi kakvu su ulogu tiskara i knjižara imale u cjelokupnom društveno-kulturnom životu grada Splita u drugoj polovini 19. stoljeća.

Ključne riječi: Antonio Zannoni, Split, povijest nakladništva, povijest tiskarstva, povijest knjižarstva, 19. stoljeće

Uvod

Kad se u 15. stoljeću tiskarstvo munjevitom brzinom proširilo većim dijelom Europe, tiskari, odgovorni u to vrijeme za niz poslova – od oblikovanja nakladničke politike, osluškivanja potreba knjižnoga tržišta i prepoznavanja autora koji bi im mogli donijeti zaradu i ugled do oblikovanja financijskoga plana rada tiskare i osiguravanja potrebnih sredstava za rad – postaju ključne figure u procesu proizvodnje knjige.¹ U gradovima u kojima su tiskare uspješno poslovale, a tiskari nakladnici stekli ugled među svojim sugrađanima, tiskarske su radionice posta-

* Jelena Lakuš, Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Lorenza Jägera 9, 31 000 Osijek, Republika Hrvatska, E-mail adresa: jlakus@ffos.hr

** Vera Pandurov, Doktorski studij Društvo znanja i prijenos informacija, Odjel za informacijske znanosti i tehnologije, Sveučilište u Zadru, Ul. dr. F. Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Republika Hrvatska, E-mail adresa: vera.pandurov@gmail.com

¹ Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformation in Early Modern Europe* (Cambridge; New York; Oakleigh: Cambridge University Press, 1979), 56.

jale važna središta kulture koja su privlačila mnoge lokalne intelektualce i uvažene strance.² Tiskari nakladnici, tijesno povezani s cjelokupnim intelektualnim svijetom i u ovisnosti o nizu društveno-političkih, kulturnih, pa i gospodarskih čimbenika,³ često su nastojali postići ravnotežu između svojih ideala i potreba tržišta.⁴ U to su vrijeme oni nerijetko bili i knjižari, jer su funkcije tiskara, nakladnika i knjižara sve do 16. stoljeća vrlo često bile objedinjene u jednoj osobi, nakon čega u mnogim europskim zemljama postupno dolazi do jasnijega razgraničenja tih triju profesija.⁵ U nas se taj proces dogodio mnogo kasnije, tek tijekom 19. stoljeća, stoga su tiskari nakladnici još obnašali presudnu ulogu u cjelokupnoj infrastrukturi kulture čitanja.⁶

Jedan od takvih splitski je nakladnik, tiskar i knjižar Antonio Zannoni. Sredinom 19. stoljeća, kad je Zannoni živio i djelovao, Split je bio provincijski grad, konzervativan, vjerski tradicionalan, s nekoliko plemićkih obitelji, gradskom inteligencijom i birokracijom koja je upravljala gradom te težačkim stanovništvom predgrađa, koje nije sudjelovalo u političkim zbivanjima.⁷ Početkom šezdesetih godina on se postupno, ponajprije zahvaljujući (grado)načelniku Antoniju Bajamontiju, počeo od „zaostalog provincijskog gradića” pretvarati „u maleni, ali europski grad” te je postao jedno od najjačih autonomaških uporišta.⁸ Grad je to turbulentne političke scene, opterećen borbom autonomaša i narodnjaka koja je trajala sve do konačne pobjede narodnjaka 1882., ali i grad koji se snažno gospodarski razvijao⁹ te imao vrlo bogat društveno-kulturni život.¹⁰ U njemu su djelo-

² Eisenstein, *The Printing Press*, 56.

³ Robert Darnton, „What is the History of Books?”, *Daedalus* 111 (1982), br. 3: 67.

⁴ Više o tome vidi u: Martin Lowry, *Svijet Aldusa Manutiusa: poduzetništvo i učenjaštvo u renesansnoj Veneciji*, prev. Marko Gregorić (Zagreb; Lokve: Izdanja Antibarbarus; Naklada Benja, 2004), 14-24.

⁵ Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige* (Zagreb: Matica hrvatska, 1985), 422; Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata: od početka hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas* (Zagreb: Školska knjiga, 2008), 18; Martyn Lyons, *A History of Reading and Writing in the Western World* (London: Palgrave Macmillan, 2010), 137.

⁶ Nada Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu (1860. – 1947.) i razvoj kulture čitanja* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2017), 24, 29.

⁷ Duško Kečkemet, *Hrvatski narodni preporod u Splitu: zbivanja i likovi* (Split: Glas Dalmacije; Revija Dalmatinske akcije, 1999), 8, 84-85; Duško Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split* (Split: Slobodna Dalmacija, 2007), 28-29.

⁸ Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, 8; „Bajamonti, Ante”, u: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža) (dalje: HE), pristup ostvaren 8. 4. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/5300> i <https://hemu.lzmk.hr/Natuknica.aspx?ID=3810>.

⁹ Više o tome vidi u: Tereza Ganza-Aras, „Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine”, u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882. – presudne pobjede narodnjaka nad autonomašima u Dalmaciji. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Splitu 8. i 9. studenoga 1982.*, ur. Duško Kečkemet et al. (Split: Logos, 1984), 183-191.

¹⁰ Više o tome vidi u: Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, 85-88; Grga Novak, *Povijest Splita: knjiga treća (od 1797. do 1882.)* (Split: Škuna, 2005), 481-484.

vale brojne društveno-kulturne i sportske ustanove i udruge, mahom osnivane od sredine 19. stoljeća – kazališta, pjevačka udruženja, gradski glazbeni sastav, sportske udruge, čitaonice, posudbene knjižnice, knjižare, tiskare itd.¹¹ Jednu od knjižara i tiskara posjedovao je i Antonio Zannoni.

Zannoni je bio priznat i ugledan građanin, o čemu svjedoči i nekrolog objavljen nekoliko dana nakon njegove smrti u listu *Narod*. U njemu se navodi da je zapamćen kao „zaslužni upravitelj i tiskar *Naroda*” te da su njegovu sprovodu nazočili brojni građani, a mnogi su uglednici u znak sućuti obitelji poslali vijence.¹² Njegova je tiskara očito bila cijenjena jer u istom listu pronalazimo i da je bila dobitnica neke nagrade.¹³ Brojni oglasi objavljeni u *Narodu* svjedoče i da je Zannonijeva knjižara imala važnu ulogu u društvenom životu grada jer su svi zainteresirani za, primjerice, najam nekog prostora: skladišta, sobe ili konobe, najam klavira, kupnju nekog lokala, preše za ulje ili čak konja,¹⁴ usluge vodoinstalatera ili popravak mehaničkih strojeva, profesionalnu pouku iz klavira i/ili violine¹⁵ ili jednostavno kupnju listića bečke lutrije¹⁶ bili upućivani na „trgovinu” Antonija Zannonija, ili poslije njegovih sljednika, gdje su mogli o oglasu koji ih zanima dobiti detaljnije informacije.

Ipak, u hrvatskoj se historiografiji o Zannoniju zna jako malo. U enciklopedijama i biografskim leksikonima nije mu posvećen nijedan redak.¹⁷ Ne spominje ga u svojoj *Socijalnoj povijesti knjige u Hrvata* (2008.) Aleksandar Stipčević, a nije spomenut ni u *Kratkoj povijesti knjižnica i nakladnika* (2018.) Ivane Hebrang Gr-

¹¹ Više o tome u: Novak, *Povijest Splita*, 484-452.

¹² Vidi u: „Danas nam je u crno oblačiti ovo odlično mjesto našega lista...”, *Narod* (Split), 28. 8. 1888., 1.

¹³ Ne znamo o kakvoj je nagradi riječ. „Nagrađena tiskara A. Zannoni (St. Bulat) u Spljetu”, *Narod*, 29. 5. 1894., 4.

¹⁴ „D'affittarsi un bel magazzino staccato, e bene selciato, sito in Borgo Grande i bella posizione, dove si accede con carri, può servire per cantina, o per deposito granaglie. Chi desidera averlo, si rivolga al Sig. Antonio Zannoni”, *Narod*, 13. 9. 1884., 4; „E' in vendita una bottega in Piazza del Duome”, *Narod*, 5. 11. 1884., 4; „D'affittarsi una cantina con botti cerchiate inferro”, *Narod*, 2. 9. 1885., 4; „D' affittarsi o da vendersi un pianoforte della rinomata fabbrica Schmidt di Vienna”, *Narod*, 2. 9. 1885., 4; „D' affittarsi una stanza amobigliata al primo piano della casa di Dalbello alla Marina”, *Narod*, 13. 8. 1886., 4; „Na prodaju jedna bedevija od godina 6 u visini od dvanaest šaka, do trinaest”, *Narod*, 29. 11. 1889., 4; „Interessante per Possidenti ed industrianti”, *Narod*, 13. 6. 1890., 4. Svi su oglasi obično objavljivani u više brojeva.

¹⁵ „Učitelj Glasbe, koji se nastanio ovdje u Spljetu, poučava u Violini i Glasoviru uz malenu nagradu, najskoli djecu”, *Narod*, 29. 4. 1892., 4; „Avviso”, *Narod*, 22. 11. 1892., 3.

¹⁶ „Ai 4 Maggio seguirà l'estrazione della lotteria viennese di Cavalli con 500 vincite”, *Narod*, 26. 4. 1884., 4. Ova je obavijest objavljivana u nekoliko brojeva.

¹⁷ Ne pronalazimo ga ni u *Hrvatskoj enciklopediji*, ni u *Proleksis enciklopediji*, ni u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, a nije se našao ni na popisu znamenitih i zaslužnih Splitsana Petra Požara (Petar Požar, *Znameniti i zaslužni Splitsani te spomena vrijedne osobe u splitskoj povijesti (1700 godina)* (Split: Vlastita naklada, 2001)), kao ni na popisu glasovitih Splitsana Šimuna Jurišića (Šimun Jurišić, *Glasoviti Splitsani i osobe iz splitske prošlosti* (Split: Logos, 2008).

gić. U svojoj studiji *Knjižarstvo u Hrvata* (1922.) Vjekoslav Klaić o njemu također ne donosi nikakve podatke. Ne pronalazimo ga ni u studiji Ivana Berislava Vodopije i Ivane Mandić Hekman *Iz povijesti hrvatskoga knjižarstva* (2009.). U trećem dijelu svoje poznate sinteze *Povijest Splita* (1965.) Grga Novak navodi ga samo kao jednoga od tiskara druge polovine 19. stoljeća.¹⁸ U studiji o Vidu Morpurgu i narodnom preporodu u Splitu (1963.) Duško Kečkemet također samo kratko piše da je „u drugoj polovini stoljeća najaktivnija od svih tiskara Ante Zannonija koja djeluje od cca. 1865. do pod konac stoljeća (posljednjih godina A. Zannoni – St. Bulat)”.¹⁹ Ivanka Kuić u svojem pregledu izdavačke i tiskarske djelatnosti u Splitu od 1812. do 1918. navodi samo da je Zannoni posjedovao jednu od važnijih i aktivnijih tiskara u Splitu te donosi nekoliko vrlo kratkih informacija o njemu.²⁰ Jednako ga tako, kao tiskara, nakladnika i knjižara, u više navrata, no samo usput, spominje Nada Topić u svojoj studiji o splitskoj Knjižari Morpurgo.²¹ Zannoni je tako još velika nepoznanica u povijesti splitskoga nakladništva, tiskarstva i knjižarstva. Cilj je ovoga rada stoga, na temelju dostupnih arhivskih izvora i novina te Zannonijeve nakladničko-tiskarske produkcije,²² istražiti i rekonstruirati poslovanje njegove tiskare te utvrditi kakvu su ulogu tiskara i knjižara imale u cjelokupnom društveno-kulturnom životu grada Splita u drugoj polovini 19. stoljeća.

¹⁸ Novak, *Povijest Splita*, 484. Prvo izdanje tiskano je 1965., a za potrebe rada korišteno je izdanje iz 2005. godine.

¹⁹ Duško Kečkemet, *Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu* (Split: Muzej grada Splita; Slobodna Dalmacija, 1963), 9.

²⁰ Ivanka Kuić, „Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu od 1812. do 1918”, u: *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812. – 1918. Katalog izložbe priređene u Pinakoteci Franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja od 29. rujna do 7. listopada 1992.*, voditeljica projekta Neda Anzulović, izbor i obrada građe Neda Anzulović et al. (Split: Sveučilišna knjižnica, 1992), 15-16.

²¹ Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 29, 78, 97, 160, 211, 234, 236, 237, 238.

²² Knjige su identificirane istraživanjem provedenim u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu, Gradskoj knjižnici Marka Marulića u Splitu, knjižnici Muzeja grada Splita, knjižnici Arheološkoga muzeja u Splitu, knjižnici Dominikanskoga samostana u Splitu, knjižnici Samostana sv. Ante na Poljudu u Splitu, Znanstvenoj knjižnici u Zadru i knjižnicama državnih arhiva u Splitu i Zadru. Sve su knjige izravno pregledane. Korištena je i baza Skupnoga kataloga hrvatskih knjižnica, a pretražena je i Hrvatska retrospektivna bibliografija knjiga dostupna na <http://bibliografija.nsk.hr/hrb/>, pri čemu su pretraženi svesci 3, 4, 5 i 6, koji vremenski obuhvaćaju djelovanje Zannonijeve tiskare. Pretražen je i Katalog NSK, a također je konzultiran katalog *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812 – 1918*. (1992.), u kojem se nalazi samo izbor knjiga tiskanih u istraživanom razdoblju, a koje su dijelom fonda Sveučilišne knjižnice u Splitu.

Nakladnik, tiskar i knjižar Antonio Zannoni (1834. – 1888.) i nasljednici njegova poslovanja

Antonio Zannoni²³ rođen je u Trogiru 9. prosinca 1834., u vrijeme druge austrijske uprave. Majka mu je bila Antonia Buble pok. Augustina, a otac Giambattista Zannoni pok. Giuseppea, oboje katolici i trgovci.²⁴ Osnovnu školu upisao je 1841., u dobi od sedam godina. Nakon 1846. ne pronalazimo ga ni u školskim imenicima niže muške osnovne škole u Trogiru koju je pohađao²⁵ ni u imenicima splitskih nižih osnovnih škola, pa pretpostavljamo da školovanje poslije te godine nije nastavio.²⁶ Za rad svoje tiskare Zannoni je dobio dozvolu 5. prosinca 1865., a izdala ju je Trgovačko-obrtnička komora u Splitu.²⁷ Pretpostavljamo da je tiskaru otvorio odmah nakon što je dobio dozvolu jer se već tada njegovo ime pojavljuje u impresumima nekoliko knjiga. Njegova supruga Marija, s kojom je u braku bio punih 20 godina,²⁸ također je bila iz tiskarske obitelji, obitelji Piperata,

²³ Njegovo se prezime pojavljuje u dvije varijante: kao Zanoni (Hrvatska (dalje: HR) – Nadbiskupski arhiv u Splitu (dalje: NAS), Zbirka matičnih knjiga Trogir, 1825.-1835., rođeni 1834., br. 27 i HR-NAS, Matična knjiga Stanje duša, 1/99, 1824., br. 134) i kao Zannoni (HR-NAS, Matična knjiga Stanje duša, 2/161, 1854.). On se u impresumima potpisivao kao Zannoni, pa se ta varijanta češće pojavljuje u literaturi te je usvojena i u ovom radu.

²⁴ U Zbirci matičnih knjiga Trogir splitskoga Nadbiskupskog arhiva uz datum rođenja 9. prosinca 1834. naveden je i podatak da je rođen u 7 sati popodne. Kršten je kao Antonio Bartolomeo Giovanni 28. prosinca, a krstio ga je don Ignazio Quarantan uz dopuštenje nadžupnika. Nadalje je zabilježeno da su njegovi roditelji vjenčani 3. svibnja 1829. u nadžupnoj crkvi u Trogiru. Kao kumovi se navode Antonio Gospodnetich, trgovac iz Splita i Antonio Katalinich pok. Giorgia, posjednik iz Trogira. U Matičnoj knjizi Stanje duša pronalazimo i dodatne podatke o datumima rođenja i smrti članova Zannonijeve obitelji – majke, oca, sestre i dva brata (HR-NAS, Zbirka matičnih knjiga Trogir, 1825.-1835., rođeni 1834., br. 27; HR-NAS-Matična knjiga Stanje duša, 1/99, 1824., br. 134; HR-NAS, Matična knjiga Stanje duša, 2/161, 1854.). Ni u jednoj matičnoj knjizi nije navedena nacionalnost. Međutim, zna se da se obitelj Zannoni doselila s Apeninskoga poluotoka početkom 19. stoljeća (Nevenska Bezić-Božanić, „Doseljenici u Splitu početkom 19. stoljeća i njihova prezimena”, *Čakavska rič: polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* 16 (1988), br. 1: 84).

²⁵ U to je vrijeme u Trogiru postojala samo jedna niža osnovna škola i jedna niža osnovna škola za djevojčice. Tek je 1862. niža muška škola unaprijeđena u višu. Niža osnovna škola trajala je četiri godine, upravo toliko koliko ju je pohađao Zannoni. Viša škola trajala je dodatne četiri godine. Ivan Pažanin, „Školstvo u trogirskom kraju u 19. i 20. stoljeću”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2000), br. 42: 339-340, 363.

²⁶ HR-NAS, Biskupsko školsko nadzorništvo, 3.1.27. Školski imenici. Niža osnovna škola Trogir, školska godina 1841./1842.; 1842./1843.; 1843./1844.; 1844./1845.; 1845./1846.

²⁷ HR – Državni arhiv u Splitu (dalje: DAST) – fond 91 – Trgovačko-obrtnička komora (dalje: TOK), 17, br. 756, 5. 12. 1865. Sama dozvola dostupna u: HR-DAST-91-TOK, 200, br. 756, 5. 12. 1865.

²⁸ Kuić navodi da se Antonio Zannoni vjenčao s Marijom Piperata 1867. godine (Kuić, „Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu”, 16). Međutim, u matičnim knjigama tadašnjih trogirskih župa – Katedrala sv. Duje i Sv. Petar Lučac – nije pronađen podatak o njihovu vjenčanju. Jedino pronalazimo podatak o vjenčanju njegova brata Giuseppea Zannonija (HR-DAST, Matična knjiga vjenčanih od 20. siječnja 1858. do 15. svibnja 1871., br. 4). Matične knjige župe Sv. Križ Državni arhiv u Splitu ne posjeduje, pa se taj podatak nije mogao provjeriti.

koja se tom djelatnošću bavila od 1824. do 1865.,²⁹ tiskajući posljednje godine svojega djelovanja četiri knjige, od kojih je trima nakladnik bio upravo Zannoni. Njegova ženidba s Marijom Piperata svjedoči o dobrim vezama dviju tiskarskih obitelji,³⁰ no za sada ostaje nejasno je li Zannoni ženidbom preuzeo tiskaru Piperata ili je otvorio posve novu. U certifikatu o tehničkoj opremljenosti tiskare, datiranom 19. listopada 1866. s potpisom tadašnjega tajnika Komore Koste Vojnovića, čitamo da tiskara Antonija Zannonija može zadovoljiti potrebe grada jer posjeduje dovoljnu količinu tiskarskih slova, jednu željeznu i dvije drvene preše.³¹ Međutim, ne znamo gdje je bila smještena, dok za knjižaru pretpostavljamo da je bila gdje i uprava lista *Narod* s obzirom na to da je Zannoni bio upravitelj i tiskar *Naroda*.³² Antonio Zannoni umro je u 54. godini 22. kolovoza 1888. u Splitu,³³ bez nasljednika.

Nakon njegove smrti vođenje i tiskare i knjižare preuzeo je 1889. Marko Snidarčić, no Zannonijevo je prezime, uz ono novoga vlasnika, ostalo u impresumima knjiga. Snidarčić je tu dužnost obavljao 1889. i 1890., a potom 1891. tiskaru i knjižaru preuzima Stjepan Bulat, koji ih vodi do 1897. te također uz svoje navodi u impresumima i Zannonijevo prezime. U literaturi, međutim, ne pronalazimo ništa ni o Snidarčiću ni o Bulatu, pa ne znamo ni zašto su baš oni preuzeli tiskaru i knjižaru, jesu li već prije bili u nekom poslovnom partnerstvu sa Zannonijem, ili možda u rodbinskim vezama. Tiskara je s radom prestala 1897., što zaključujemo na temelju impresuma, no nije poznato zašto.

Intenzitet izdavačko-tiskarske produkcije

Antonio Zannoni otvorio je dakle tiskaru krajem 1865. godine. U nešto više od trideset godina njezina poslovanja ukupno je otisnuo i/ili izdao 281 knjigu, najviše u vrijeme kad je sam vodio tiskaru, više od 70% svih knjiga (201). Tiskao je i *L'Avvenire* (1875. – 1882.), prve splitske novine na talijanskom jeziku, inače glasilo autonomaške stranke u Dalmaciji,³⁴ kao i dvojezični hrvatsko-talijanski list

²⁹ Kuić, „Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu”, 16.

³⁰ Kuić, „Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu”, 16.

³¹ HR-DAST-91-TOK, 18, br. 568, 19. 10. 1866. Vidi i u: Kuić, „Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu”, 15-16. Sam certifikat dostupan u: HR-DAST-91-TOK, 202, br. 568, 19. 10. 1866.

³² Na taj nas zaključak navodi primjerice i oglas objavljen u *Narodu* u rujnu 1888. U oglasu dvoje učenika traži smještaj kod neke ugledne obitelji u Splitu te stoji da se svi zainteresirani mogu javiti u „Upravu novina – trgovinu A. Zannoni” („Due giovani forestieri, allievi di alcuno dei nostri istituti medi troverebbero presso una distinta famiglia di Spalato pensione ed alloggio”, *Narod*, 21. 9. 1888., 4).

³³ HR-NAS, Matična knjiga Stanje duša, 2/161, 1854.

³⁴ Hrvoje Morović, *Građa za bibliografiju splitske periodike: novine 1875 – 1941* (Split: Naučna biblioteka, 1968), 7; Breda Noveljić, „Novinstvo Splita od 1875. do 1918. godine”, u: *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812. – 1918. Katalog izložbe priređene u Pinakoteci Franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja od 29. rujna do 7. listopada 1992.*, voditeljica projekta Neda Anzulović, izbor i obrada

Narod (1884. – 1894.), poslije *Jedinstvo* (1894. – 1905.), glasilo Hrvatske narodne stranke.³⁵ Uz navedena dva, za društveno-politički život Splita najvažnija, lista tiskao je i niz drugih novina i časopisa, efemernu građu (oglase, plakate, obavijesti i slično) itd.³⁶ U vrijeme njegovih nasljednika Marka Snidarčića i Stjepana Bulata, a riječ je o zadnjem desetljeću poslovanja tiskare, objavljeno je mnogo manje knjiga – samo 20 u vrijeme Snidarčića, odnosno 60 u vrijeme Bulata. Snidarčić i Bulat također su nastavili tradiciju tiskanja novina, časopisa i efemerne građe.³⁷

Svakako su važan dio Zannonijeve produkcije činile knjige, kojima je većinom bio i tiskar i nakladnik.³⁸ Na godinu se njihov broj kretao od samo tri, koliko ih je tiskano 1868., pa do čak 19 naslova 1882. godine, pri čemu nije zamjetna neka

građe Neda Anzulović et al. (Split: Sveučilišna knjižnica, 1992), 50. List je 1877. imao i dodatak na hrvatskom jeziku pod naslovom *Pridmetak*.

³⁵ Morović, *Građa za bibliografiju splitske periodike*, 10; Noveljić, „Novinstvo Splita od 1875. do 1918. godine”, 51; Ivanka Kuić, „Narod/Jedinstvo/Naše jedinstvo – Medijski rast Splita”, *Kulturna baština* (2014), br. 40: 61-96. List se u Zannonijevoj tiskari tiskao sve do 1894. godine. Potom ga Zannoni nastavlja tiskati, ali pod nazivom *Jedinstvo*. Nakon prestanka rada Zannonijeve tiskare 1897. godine, od broja 51 tiskanje *Jedinstva* preuzima Tisak Narodne tiskare u Splitu. Zannoni je od prve godine izlazenja pa do 1887. tiskao i prilog listu pod naslovom *Split*.

³⁶ Od novina: *Gazzetta di Spalato* (1883.), a od časopisa, godišnjaka, mjesečnika, zbornika i almanaha: *Dubrovnik: zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1867.*, kao i za godinu 1868.; humoristički list *La Disciplina* (1876. – 1877.); *Rivista Dalmatica* (1876.), mjesečnik za znanost, književnost i umjetnost; pravničko-upravni list *Pravo* (1873. – 1883.); *List Biskupije Spljetske i Makarske* (1878. – 1944.); mjesečnik splitskoga Arheološkog muzeja *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* (1878. – 1922.) i *Nada: list za zabavu i pouku* (1883.). Zannonijeva je tiskara tijekom cijeloga razdoblja djelovanja, počevši od 1868., tiskala i almanah *Lo Schiesone Spalatino: lunario cattolico, greco ed israelitico* (Morović, *Građa za bibliografiju splitske periodike*, 8; Hrvoje Morović, *Sa stranica starih knjiga* (Split: Matica hrvatska, 1968), 172-176; Noveljić, „Novinstvo Splita od 1875. do 1918. godine”, 50; Neda Anzulović, „Periodična izdanja objavljivana u Splitu od 1820. do 1918. godine”, u: *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812. – 1918. Katalog izložbe priređene u Pinakoteci Franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja od 29. rujna do 7. listopada 1992.*, voditeljica projekta Neda Anzulović, izbor i obrada građe Neda Anzulović et al. (Split: Sveučilišna knjižnica, 1992), 41-42).

³⁷ U vrijeme kad su oni upravljali tiskarom tiskan je književni, humoristični i trgovački tjednik *Il Fulmine* (1889. – 1890.), zatim *Jedinstvo* (1894. – 1905.), prve sportske novine *Sport Dalmato* (1890.), *Pučki list* (1891. – 1922.), kao i *Općinski glasnik: mjesečnik Zadruga općinskih činovnika u Dalmaciji* (1895. – 1896.) (Morović, *Građa za bibliografiju splitske periodike*, 9-10; Morović, *Sa stranica starih knjiga*, 176-177; Anzulović, „Periodična izdanja objavljivana u Splitu”, 42; Noveljić, „Novinstvo Splita od 1875. do 1918. godine”, 51).

³⁸ Na dvadesetak knjiga Zannoni se pojavljuje samo kao tiskar, a kao nakladnike pronalazimo brojne istaknute osobe kao što su filolog i profesor dubrovačke gimnazije Luka Zore, ravnatelj Splitske filharmonije i Narodne knjižnice u Splitu Antonio Feoli, književni povjesničar Melkior Lucianović i drugi, ali i mnoge knjižare (primjerice, splitska Knjižara Morpurgo, Knjižara Frane Maršića, Knjižara Marka Ribarovića), čitaonice (primjerice, Narodna štionica dubrovačka, Narodna slavonska čitaonica u Šibeniku), razne kulturno-društvene i gospodarske udruge, društva i institucije (primjerice, Pomorska udruga s Pelješca, Narodna banka iz Trogira, Advokatska komora Dalmacije, Uprava za nautiku iz Kotora, Društvo za istraživanje domaće povijesti u Splitu, Spljetsko muzikalno društvo *Zvonimir*, Društvo splitskih radnika *Sadrženje i radnja*), uredništva časopisa (primjerice, uredništvo časopisa *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*) ili čak stranke (primjerice, Hrvatska narodna stranka).

bitnija razlika u broju tiskanih djela u razdoblju kad je tiskaru vodio Zannoni i u onome kad su njome upravljali njegovi sljednici. U prosjeku se tiskalo do deset naslova na godinu, što je bilo više nego u svim splitskim tiskarama prve polovine 19. stoljeća zajedno,³⁹ a samo je nekoliko godina produkcija bila nešto viša. Zanimljivo je da posljednjih godina ona nije bila bitno slabija nego u početku poslovanja (tablica 1). Teško je, međutim, procijeniti o čemu je ovisio intenzitet Zannonijeve poslovanja tijekom godina. Vjerojatno o političkim prilikama jer vrijeme je to kad je cjelokupna infrastruktura kulture čitanja bila pod prismotrom cenzure austrijskih organa vlasti,⁴⁰ a moguće je da je ovisio i o potrebama knjižnoga tržišta. S obzirom na to da je povijest splitskoga nakladništva i tiskarstva prilično nepoznata, ne možemo znati u kojoj je mjeri na intenzitet produkcije utjecalo konkurentsko poslovanje drugih splitskih tiskara koje su u to vrijeme djelovale.⁴¹

Tablica 1. Intenzitet izdavačko-tiskarske produkcije (1865. – 1897.)

GODINA	Broj knjiga	%
1865.	5	1,8
1866.	12	4,3
1867.	10	3,6
1868.	3	1,1
1869.	6	2,1
1870.	7	2,5
1871.	10	3,6
1872.	9	3,2
1873.	4	1,4
1874.	13	4,6
1875.	8	2,8

³⁹ U svim splitskim tiskarama zajedno tijekom prve polovine 19. stoljeća nije bilo tiskano više od pet naslova, a samo se nekoliko godina bilježi neznatno veća produkcija (Jelena Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika: višejezična nakladnička slika dalmatinskog prostora prve polovice 19. stoljeća”, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48 (2005), br. 3-4: 99).

⁴⁰ Vidi više u: Ivan Pederin, *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji* (Zadar: Matica hrvatska, 2008); Ivan Pederin, „Organi austrijskog nadzora nad tiskom u Dalmaciji poslije 1848”, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991-1992): 121-138.

⁴¹ U prvoj godini djelovanja Zannonijeve tiskare (1865.) još je postojala tiskara Piperata, u kojoj je Zannoni te godine uspio objaviti tri svoja izdanja, kojima je bio samo nakladnik. Međutim, već iduće godine tiskara Piperata više nije djelovala. Uz nju su u razdoblju djelovanja Zannonijeve tiskare postojale još tiskara Antonija Giovannizija (1862. – 1874.), zatim Giovannija Battiste Soregottija (1865. – 1884.), Carla Russoa i Marića (1884. – 1888.), odnosno Carla Russoa (1888. – 1903.), tiskara Tipografia Sociale Spalatina (1889. – 1918.), koju nalazimo i pod imenom Spljetska društvena štamparija i Splitska društvena tiskara, te Tipografia Leonina (1885. – 1918.), koja se često spominje kao Leonova tiskara. U godini kad je Zannonijeva tiskara prestala djelovati (1897.) tiskaru je otvorio i Vid Morpurgo, a bila je poznata pod nazivom Narodna tiskara (1897. – 1906.).

GODINA	Broj knjiga	%
1876.	4	1,4
1877.	11	3,9
1878.	5	1,8
1879.	4	1,4
1880.	7	2,5
1881.	6	2,1
1882.	19	6,8
1883.	10	3,6
1884.	9	3,2
1885.	9	3,2
1886.	9	3,2
1887.	11	3,9
1888.	10	3,6
1889.	10	3,6
1890.	10	3,6
1891.	6	2,1
1892.	9	3,2
1893.	11	3,9
1894.	13	4,6
1895.	7	2,5
1896.	7	2,5
1897.	7	2,5
Ukupno	281	100

Što su tiskali Zannoni i nasljednici njegova poslovanja? Predmetna analiza djela

U Zannonijevoj su se tiskari tiskala sadržajno raznovrsna djela.⁴² Ipak, najzastupljenija su, svaka s udjelom od gotovo 20%, djela vjerske naravi te ona iz područja književnosti (tablica 2). U onima vjerske provenijencije pronalazimo djela

⁴² Knjige su za potrebe analize razvrstavane prema predmetnim područjima/skupinama, a najpogodnijom se činila Univerzalna decimalna klasifikacija (UDK), koja se inače koristi u knjižnicama za označavanje i pronalaženje građe po predmetu te za smještaj građe po policama. Predmetne su skupine: Općenito (skupina u kojoj se nalaze bibliografije, enciklopedije, odnosno knjige koje se općenito tiču znanja i slično), Religija, Društvene znanosti, Prirodne znanosti, Primijenjene znanosti i matematika, Umjetnost, Književnost, Zemljopis i povijest. Činjenica da je nekim knjigama u kataložnim zapisima dodano više predmetnih odrednica koje pripadaju različitim predmetnim skupinama otežavala je njihovo svrstavanje u područja, no kako se vodilo načelom da se svaka knjiga svrsta u samo jednu predmetnu skupinu, o tome se odlučivalo na temelju uvida u svaku pojedinu knjigu, knjižničnim rječnikom – *de visu*.

iz crkvene povijesti i povijesti crkvenih redova,⁴³ hagiografska djela,⁴⁴ biskupske poslanice i pastoralna pisma,⁴⁵ katekizme i molitvenike⁴⁶ i slično. Vjerska djela objavljuju se više-manje kontinuirano, no od kraja 1880-ih njihov se broj postupno počinje smanjivati. Od književnosti se najviše tiskala poezija. Kako je u to vrijeme još bila vrlo popularna poezija prigodnoga tipa,⁴⁷ ona ima najveći udio, a bila je objavljivana povodom raznih svjetovnih i vjerskih prigoda,⁴⁸ dok su vrlo rijetke bile zbirke prigodne poezije posvećene caru i članovima carske obitelji,⁴⁹ inače iznimno popularne u prvoj polovini 19. stoljeća.⁵⁰ Tiskaju se i religiozni epovi,⁵¹ a tiskano je i nekoliko drama i opera, osobito onih koje su bile namijenjene izvođenju na kazališnim daskama (libreta), posebno u vrijeme kad je u Splitu djelovalo kazalište Teatro Bajamonti.⁵² S vremenom, međutim, dolazi do izrazitoga pada broja djela iz područja književnosti.

⁴³ Primjerice, knjiga o povijesti Splitsko-makarske biskupije splitskoga kanonika i gimnazijskoga profesora Petra Mangera iz 1873., koji je kod Zannonija tiskao i nekoliko drugih knjiga, ili pak *Ogled franovačke redo-države Prisvetoga Odkupitelja u Dalmaciji za prostu godinu 1887.*

⁴⁴ Primjerice, djelo o sv. Anastaziji, zaštitnici Zadra, iz 1884. ili o sv. Dujmu, zaštitniku Splita, iz 1887., oba iz pera kotorskoga i splitsko-makarskoga biskupa Marka Kalogjere.

⁴⁵ Spomenimo, primjerice, poslanice biskupa Marka Kalogjere iz 1879. i 1884.

⁴⁶ Navedimo primjer dvojezičnoga talijansko-hrvatskoga katekizma *Ristretto della dottrina cristiana ad uso dei fanciulli*, odnosno *Kratko ukazanje nauka krstjanskog za malu dicu* iz 1874.

⁴⁷ Vidi primjerice: Mirko Čurić, *Prigodnice biskupu Strossmayeru objavljene u Glasniku od 1874. do 1905.* (Đakovo: Matica hrvatska, Ogranak, 2005); Mirko Čurić, „Figure biskupa Strossmayera” (doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2023); Stjepan Laljak, prir., *Ustani bane. Prigodnice o banu Josipu Jelačiću: bibliografija i tekstovi odabranih prigodnica* (Zaprešić; Zagreb: Matica hrvatska Zaprešić; Knjižnice grada Zagreba, 2001); Ružica Pšihistal, Tihonija Zovko, „Bibliografija pjesničkih prigodnica biskupu Josipu Jurju Strossmayeru”, *Diacovensia: teološki prilozi* 17 (2009), br. 1: 157-196.

⁴⁸ Na primjer, pronalazimo zbirku prigodne poezije objavljenu povodom izbora Antonija Bajamontija za splitskoga načelnika po drugi put 1865., pjesme Dujma Vuletića i Josipa Peričića u čast pobjede admirala austrougarske mornarice Wilhelma Tegetthoffa nad talijanskom mornaricom u bitci kod Visa 1866. ili pak pjesme nastale prigodom vjenčanja, kao što je bilo ono Jelene, kćeri crnogorskoga kneza Nikole, sa sinom talijanskoga kralja Viktora Emanuela 1896. iz pera Jurja Kapića. Što se tiče vjerskih prigodnica, nekoliko ih je tiskano 1867. povodom ustoličenja Marka Kalogjere za splitsko-makarskoga biskupa 1866. godine.

⁴⁹ Jedna je takva prigodnica tiskana povodom dolaska cara Franje Josipa I. u Split 1875., a autor joj je bio Gregorije Zarbarini.

⁵⁰ Jelena Lakuš, „Hrvatska pisana baština kao povijesni izvor: prigodna poezija i Austrijsko Carstvo u 1. pol. 19. st. u Dalmaciji”, *Kroatologija* 1 (2010), br. 2: 135-152.

⁵¹ Primjerice, *Pravo mudroznanje za svakog čovika fra Petra Bakule* (1867. i 1869.) ili *Prodanje i život Josipa patrijarke* istoga pisca iz 1871. godine. Josip Čobarnić, jedan od posljednjih hrvatskih latinista, u Zannonijevoj je tiskari 1881. tiskao *Dioklijadu*, ep posvećen legendi o kršćanskim mučenicima u Saloni u vrijeme cara Dioklecijana.

⁵² Teatro Bajamonti osnovan je 1859. na inicijativu Antonija Bajamontija, koji je bio utjecajan građanin Splita i prije no što je 1860. prvi put postao načelnikom. Nažalost, kazalište je izgorjelo u požaru 1881. (Duško Kečkemet, *Prošlost Splita* (Split: Marjan tisak, 2002), 142, 148-149; Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, 219-226). Zannoni je 1870-ih tiskao nekoliko drama, odnosno libreta, koje su bile namijenjene za izvođenje upravo u tom kazalištu, što je bilo iskazano i u podnaslovima samih djela.

Tablica 2. Raspodjela djela prema UDK skupinama

UDK SKUPINA	Broj djela	%
0 – Općenito	34	12,1
1 – Filozofija i psihologija	-	-
2 – Religija	56	19,9
3 – Društvene znanosti	46	16,4
5 – Prirodne znanosti i matematika	18	6,4
6 – Primijenjene znanosti	11	3,9
7 – Umjetnost	11	3,9
8 – Književnost	56	19,9
9 – Zemljopis i povijest	49	17,5
Ukupno	281	100

Uz religiju i književnost, sa 17,5% važan udio čine i zemljopisna i povijesna djela, ponajviše u posljednjem desetljeću poslovanja tiskare, kad ju je 1889. preuzeo Marko Snidarčić. Ona su se uglavnom ticala dalmatinskoga geografskog prostora, kao i povijesti Dalmacije i dalmatinskih gradova (Splita i Salone, Makarske, Korčule, Dubrovnika, Hvara, Krka i drugih), ali i susjednih krajeva kao što su Hercegovina i Crna Gora.⁵³ Tiskane su i arheološke studije jer je Dalmacija obilovala takvim lokalitetima.⁵⁴ Tematika djela otkriva okrenutost lokalnim, dalmatinskim temama. Društvene znanosti zastupljene su sa 16,4%. Najveći su broj činila pravna djela, kao i ona iz područja politike i gospodarstva.⁵⁵

Druga područja zastupljena su s manjim udjelom. Pravilnici raznih društava i čitaonica koji najvećim dijelom čine djela uvrštena u skupinu Općenito obuhvaćaju 12,1% ukupne produkcije, dok djela iz područja prirodnih znanosti i matematike, posebno biologije, čine 6,4%.⁵⁶ Najmanje su zastupljene primijenjene znanosti i područje umjetnosti, svaki s po 3,9%. U području primijenjenih znanosti to su, primjerice, mjere

⁵³ Spomenimo, primjerice, monografiju o povijesti Dubrovačke Republike pjesnika i povjesničara Mate Zamanje (1869.), povijest Dalmacije nakon sloma Mletačke Republike 1797. Antuna Radoša Michieli Vitturija (1883.), povijest Crne Gore Jakova Čudine (1882.) ili zemljopisno djelo o Makarskoj i okolici Miroslava Alačevića (1890.).

⁵⁴ Najzapaženiji autor svakako je Frane Bulić, arheolog, epigrafičar, povjesničar i konzervator starina, jedno vrijeme ravnatelj Arheološkoga muzeja u Splitu (Nenad Cambi, Anđelka Stipčević-Despotović, „Bulić, Frane”, u: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža) (dalje: *HBL*), pristup ostvaren 9. 3. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/3127>).

⁵⁵ Dva najzapaženija autora bili su tadašnji splitski načelnici Antonio Bajamonti i Alessandro Nalini, ali i pravnik i etnograf Baltazar (Baldo) Bogišić (Miljenko Foretić, Branko Tomečak, „Bogišić, Baltazar”, u: *HBL*, pristup ostvaren 15. 4. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/bogisic-baltazar>).

⁵⁶ Svakako je najproduktivniji autor bio Juraj Kolombatović, zoolog i dugogodišnji profesor matematike u splitskoj gimnaziji. Više o njemu u: Jasna Šikić, „Kolombatović, Jure”, u: *HBL*, pristup ostvaren 20. 9. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/9785>. Iako nešto manje produktivan, prilično je zapažen i Riccardo Gasperini, prirodoslovac i profesor Velike realke u Splitu. O njemu više u: Zdravko Mužinić, Branko Britvec, „Gasperini, Riccardo”, u: *HBL*, pristup ostvaren 8. 2. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6636>.

protiv suzbijanja kolere, koja je tijekom 19. stoljeća u više navrata poharala Europu, pa tako i Dalmaciju,⁵⁷ ili pak djela o pčelarstvu i vinarstvu,⁵⁸ važnim dalmatinskim gospodarskim granama.⁵⁹ Što se tiče djela iz područja umjetnosti, koja su inače relativno slabo zastupljena, zamjetan je njihov porast od početka 1890-ih, kad je tiskaru preuzeo Stjepan Bulat. Naposljetku, zanimljivo je da nije identificirano nijedno djelo iz filozofije i psihologije, no teško je procijeniti razlog tomu. Možda bi usporedba s drugim nakladničko-tiskarskim kućama toga vremena, da pregled njihova poslovanja postoji, mogla dati odgovor. Pitanje je, naime, je li to bio opći trend toga vremena ili specifičnost Zannonijeva nakladničkoga poslovanja.

Tiskajući sadržajno vrlo raznovrsna djela, Zannonijeva je tiskara surađivala s više od sto autora različitih znanstvenih i stručnih profila, od kojih su mnogi bili već poznati i renomirani. Najveći su broj djela tiskali zoolog Jure Kolombatović (13),⁶⁰ što je zanimljivo jer inače u ukupnom poslovanju tiskare djela iz područja prirodnih znanosti nisu bila zastupljena s odveć velikim postotkom (samo oko 6%), zatim splitski (grado)načelnik Antonio Bajamonti (8), čiji su se naslovi uglavnom ticali komunalnih i financijskih pitanja grada,⁶¹ splitsko-makarski biskup Marko Kalogjera (7),⁶² Josip de Marchi (7),⁶³ splitski kanonik Ivan Dević (6),⁶⁴ kotorski svećenik Grgo Zarbarini (6)⁶⁵ te arheolog, povjesničar i konzervator don Frane Bulić (5).⁶⁶ Zannoni nije surađivao samo s domaćim autorima, nego je rado tiskao i djela onih stranih: primjerice, austrijskoga arhitekta

⁵⁷ Vidi primjerice: Maja Katušić, Kristina Puljizević, „*Da cholera morbus* – epidemije kolere i protuepidemijske mjere u Dalmaciji 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća”, *Povijesni prilozi* 40 (2021), br. 60: 97-129.

⁵⁸ S najvećim je brojem djela zastupljen Frane Gvozdenović, vinogradarski stručnjak, upravitelj Kemično-gospodarstvene pokušajne postaje u Splitu. O njemu više u: Tatjana Delibašić, „Gvozdenović, Frano (Franjo)”, u: *HBL*, pristup ostvaren 13. 5. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/gvozdenovic-frano>.

⁵⁹ Ganza-Aras, „Prilog upoznavanju društva splitskog kraja”, 181; Šime Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća* (Zadar: Matica hrvatska, Ogranak, 1998), 165, 169.

⁶⁰ Uglavnom su to djela iz područja ihtiologije, ornitologije i botanike.

⁶¹ Spomenimo djelo o rekonstrukciji rimskoga vodovoda koji je Split opskrbljivao pitkom vodom (1880.) ili financijska izvješća o stanju splitske općine (1876.).

⁶² Najpoznatije su njegove spomenute biskupske poslanice te djela posvećena zaštitnicima grada Zadra i Splita.

⁶³ Uglavnom je pisao radove vezane uz rad i djelovanje Zavoda Martinis-Marchi u Splitu, karitativne ustanove za smještaj i prehranu siromaha, čije je osnivanje i potaknuo. Ustanova je otvorena 1871. godine. Vidi više u: Stanko Piplović, „Fundacije i zgrade obitelji Martinis-Marchi u Splitu”, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 24 (2012), br. 24: 335-341.

⁶⁴ Svakako je najpoznatija njegova studija o splitskom evanđelistaru (1893./1894.) koji je Dević, kao tadašnji arhivar Splitskoga kaptola, pronašao 1890. u potkrovlju katedrale nakon što je bio zagubljen potkraj 18. stoljeća. Više o njemu u: Slavko Kovačić, „Dević, Ivan”, u: *HBL*, pristup ostvaren 11. 6. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/4686>.

⁶⁵ Objavljivao je uglavnom poeziju.

⁶⁶ Najpoznatija je svakako njegova povijesno-epigrafska studija o Saloni iz 1885.

Aloisa Hausera, voditelja restauratorsko-konzervatorskih radova u Dalmaciji,⁶⁷ zatim Thomasa Grahama Jacksona, jednoga od najistaknutijih engleskih arhitekata, povjesničara i restauratora, koji je s arhitektonskoga aspekta proučavao kulturno-povijesne spomenike Dalmacije,⁶⁸ ili pak djela engleskoga povjesničara Edwarda Augustusa Freemana, koji se posebno zanimao za sakralnu arhitekturu na Jadranskom moru.⁶⁹ Međutim, većinom su ta djela bila vezana uz užu i/ili širi geografski i povijesni prostor Dalmacije. Napomenimo i to da su autori bili različitih političkih uvjerenja, pa među njima pronalazimo i autonomaše i njihove političke suparnike – narodnjake.⁷⁰

Jezična slika izdanja Zannonijeve tiskare

Što se tiče jezične slike, najviše je bilo jednojezičnih djela, ukupno 223 (79,4%), dok je mnogo manji bio udio dvojezičnih (50, tj. 17,8%), a osobito višejezičnih izdanja (8, tj. 2,8%). Među jednojezičnima su najzastupljenija ona na talijanskom jeziku (125), koja čine čak 56% svih jednojezičnih djela, odnosno 44,5% svih djela tiskanih u Zannonijevoj tiskari (tablica 3). U prvoj polovini 19. stoljeća taj je udio iznosio 62%,⁷¹ pa zaključujemo da se trend tiskanja i čitanja knjiga na talijanskom velikim dijelom nastavio i u drugoj polovini stoljeća, a na taj nas zaključak navodi i činjenica da su gotovo svi prijevodi sa stranih jezika još bili na talijanskom.⁷² Uostalom, i sva su, primjerice, izdanja splitske Knjižare Morpurgo sve do 1895.

⁶⁷ Više o njemu u: Stanko Piplović, Tomislav Premerl, „Hauser, Alois”, u: *HBL*, pristup ostvaren 10. 6. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7320>; Stanko Piplović, „Djelovanje Aloisa Hausera u Splitu”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (1995), br. 37: 657-674.

⁶⁸ Poznata je njegova studija o Dalmaciji, Istri i Kvarneru objavljena 1887. u Oxfordu. Zannoni je jedno poglavlje – ono o Korčuli (*Sulla città ed isola di Curzola*) – objavio već 1889. godine. U predgovoru knjige navodi se da je Jackson bio obožavatelj i prijatelj Korčule, njezinih starina i stanovnika, pa je korčulanski kanonik Andrea (Andrija) Alibranti, inače autor navedenoga predgovora, u znak zahvalnosti pribavio prijevod toga poglavlja s engleskoga na talijanski te dao knjigu tiskati. Poglavlje je preveo Bernardo Marković. Godine 1990. objavljeno je poglavlje o Šibeniku i okolici. Vidi u: Višnja Flego, „Jackson, Thomas Graham”, u: *HBL*, pristup ostvaren 12. 9. 2024., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/jackson-thomas-graham>.

⁶⁹ Zannoni je 1886. objavio *Lettere archeologiche sull' Istria e la Dalmazia*. Riječ je o poglavljima Freemanova djela *Sketches from the subject and neighbour lands of Venice* koja se odnose na istarske i dalmatinske gradove – Poreč, Pulu, Zadar, Split, Salonu, Trogir, Dubrovnik i Korčulu, a bilo je objavljeno u Londonu 1881. (Edward Augustus Freeman, *Sketches from the subject and neighbour lands of Venice* (London: Macmillan and Co., 1881).

⁷⁰ Bajamonti je bio jedan od vodećih splitskih autonomaša, dok je primjerice Kolombatović bio narodnjačke orijentacije te je nakon pobjede narodnjaka 1882. i njihova preuzimanja splitske općinske uprave postao općinskim vijećnikom i tu dužnost obavljao do kraja života (Šikić, „Kolombatović, Jure”).

⁷¹ Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 91.

⁷² Prijevodi su uglavnom bili s njemačkoga i engleskoga jezika.

bila isključivo na talijanskom, što se počelo mijenjati tek s izmakom stoljeća.⁷³ Talijanski se jezik u gotovo četiri stoljeća mletačke vlasti ustalio u upravi, sudstvu i školstvu⁷⁴ te se zadržao kao službeni i nakon što je Dalmacija 1815. pripala Austriji. Obrazovani građani često su se na talijanskom lakše izražavali jer su se školovali na talijanskim sveučilištima, pa su ga držali i jezikom kulture koji im je omogućavao i širu međunarodnu prepoznatljivost.⁷⁵ Nije zato neočekivano da su čak i nakon što je 1880., poslije dugogodišnjih napora narodnjaka, hrvatski uveden kao nastavni jezik u splitske gimnazije te nakon što je 1882. hrvatski postao službeni jezik općinske uprave djela na talijanskom još neko vrijeme činila većinu Zannonijeve nakladničko-tiskarske produkcije. Godine 1882. još je 16 od ukupno 19 djela bilo objavljeno na talijanskom jeziku, a iduće godine 7 od njih ukupno 10.⁷⁶ Međutim, već od 1884. udio djela na talijanskom se smanjuje, pojedinih godina čak ih i nema, što znači da se hrvatski postupno počeo sve više koristiti kao jezik znanstvene i literarne komunikacije.

Tablica 3. Jednojezična djela

JEDNOJEZIČNA DJELA	Broj knjiga	%	% u ukupnoj produkciji
Talijanski	125	56,0	44,5
Hrvatski	84	37,7	29,9
Latinski	10	4,5	3,6
Njemački	4	1,8	1,4
Ukupno	223	100	79,4

Djela na hrvatskom (84) činila su 37,7% svih jednojezičnih djela. U ukupnoj produkciji činila su 29,9%, što je bio znatan porast u odnosu na udio djela tiskanih na hrvatskom u Splitu tijekom prve polovine 19. stoljeća, kad je on iznosio samo

⁷³ Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 79-85, 275-278.

⁷⁴ Nastavni jezik u školama bio je talijanski, a hrvatski se učio samo kao jedan od predmeta. Iako su postojale odredbe Ministarstva prosvjete o poučavanju učenika na ilirskom (hrvatskom) jeziku, a jedna takva bila je iz 1858., te se odredbe nisu primjenjivale (Kečkemet, *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, 73).

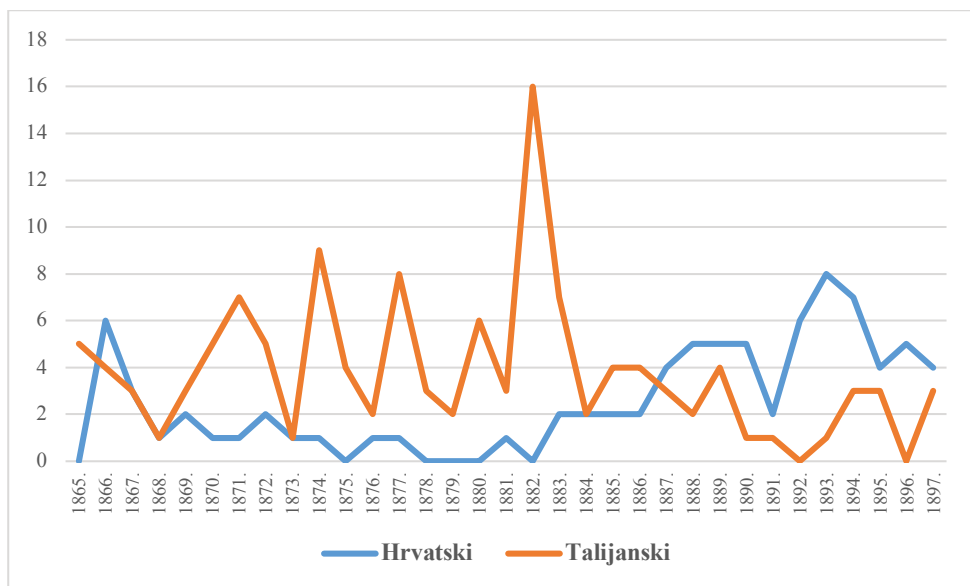
⁷⁵ Jelena Lakuš, *Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split i Dubrovnik) u prvoj polovici 19. stoljeća (1815-1850): bibliografija monografskih i serijskih publikacija – građa* (Split: Književni krug, 2005), 7-8.

⁷⁶ U Splitu je 1880. talijanski jezik smatralo materinskim 5280 osoba. No, nakon pobjede narodnjaka 1882. mnogi od njih počeli su se izjašnjavati kao Hrvati ili Srbi, a mnogi su se odselili u druge gradove. Rezultat toga bila je činjenica da je 1890. godine samo 1969 osoba smatralo talijanski materinskim jezikom (Ganza-Aras, „Prilog upoznavanju društva splitskog kraja”, 180; Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, 23; Josip Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću* (Zagreb: Dom i svijet, 2002), 224; Šime Peričić, „O broju Talijana/talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2010), br. 45: 354.

oko 19%.⁷⁷ Međutim, u početku je njihov broj bio vrlo malen, a pojedinih godina, primjerice 1865., kad je Zannoni otvorio tiskaru, te potkraj 1870-ih i početkom 1880-ih, nije zabilježeno nijedno djelo na hrvatskom. Od 1883. broj naslova na hrvatskom postupno raste, a od druge polovine 1880-ih brojniji su od onih na talijanskom. To posebno postaje izrazito 1890-ih, kad je, primjerice, 1892. od ukupno 9 tiskanih djela 6 bilo na hrvatskom,⁷⁸ a 1893. od 11 djela čak ih je 8 na hrvatskom (grafikon 1).⁷⁹

S obzirom na pripadnost predmetnom području, većih razlika između djela na talijanskom i onih na hrvatskom nema,⁸⁰ no zamjetno je da su vjerska djela tiskana u mnogo većem broju na talijanskom nego na hrvatskom jeziku. Imajući u vidu da među vjerskim djelima nalazimo i dosta onih u dvojezičnoj talijansko-hrvatskoj i trojezičnoj talijansko-hrvatsko-latinskoj varijanti, ta razlika ipak nije toliko velika.

Grafikon 1. Intenzitet produkcije knjiga na hrvatskom i talijanskom jeziku

⁷⁷ Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 91.

⁷⁸ Uz šest djela na hrvatskom, dva su bila dvojezična (hrvatsko-latinska), a jedno trojezično (hrvatsko-talijansko-latinsko). Djela na talijanskom te godine nisu tiskana.

⁷⁹ Uz osam djela na hrvatskom, te godine tiskana su još dva dvojezična hrvatsko-talijanska djela i samo jedno na talijanskom.

⁸⁰ Među djelima na talijanskom pronalazimo najviše ona religiozna (26), slijede knjige iz područja društvenih znanosti (25), zemljopisa i povijesti (24), književnosti (20), statuti i pravilnici (11), knjige iz područja prirodnih znanosti (8), primijenjenih znanosti (7) i umjetnosti (4). Na hrvatskom je najviše djela iz područja književnosti (27), a slijede ona iz područja društvenih znanosti (13), zemljopisa i povijesti (13), statuti i pravilnici (10), religiozna djela (9), djela iz područja umjetnosti (6), prirodnih (4) i primijenjenih znanosti (2).

Zannoni je tiskao/izdavao i djela na drugim jezicima, što je bila uobičajena nakladničko-tiskarska praksa toga vremena.⁸¹ No, udio djela na drugim jezicima bio je znatno manji nego u prvoj polovini 19. stoljeća. Primjerice, djela na latinskom (10), čija je uporaba u književnosti i znanstvenoj komunikaciji bila u Europi još u 18. stoljeću prilično snažna, a u nas i dulje,⁸² čine samo 4,5% svih jednojezičnih djela, odnosno 3,6% u ukupnoj produkciji, što je velik pad u odnosu na prvu polovinu 19. stoljeća, kad je udio djela na latinskom u svim splitskim tiskarama bio čak oko 17%, pa je time gotovo izjednačen s udjelom djela na hrvatskom.⁸³ Za razliku od prve polovine 19. stoljeća, kad se na latinskom mahom objavljivala poezija, i to ona prigodničarskoga tipa,⁸⁴ Zannoni i nasljednici njegova poslovanja tiskali su na latinskom uglavnom djela iz područja religije, samo katkad književnosti. Naposljetku, identificirana su 4 djela (1,8%) na njemačkom jeziku – dva iz područja povijesti i zemljopisa te po jedno iz religije i prirodnih znanosti, što je tek nešto više od produkcije na njemačkom zabilježene u Splitu prve polovine 19. stoljeća, koja se svodila na samo jedno djelo na njemačkom.⁸⁵ Njemački jezik zapravo nije nikad čvrsto prodro u Dalmaciju.⁸⁶

U ukupnoj Zannonijevoj produkciji zabilježena su i dvojezična djela, njih 50 (17,8%), što je bila značajka i knjižne produkcije Dalmacije i Splita prve polovine 19. stoljeća.⁸⁷ Najveći broj čine hrvatsko-talijanske publikacije (36, tj. 72%) (tablica 4).⁸⁸ Hrvatsko-latinska i latinsko-talijanska izdanja zastupljena su sa samo 9, odnosno 5 djela.

⁸¹ Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 87-90.

⁸² Vidi primjerice: Zvezdana Sikirić Assouline, „Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća”, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 41 (2009), br. 1: 257-265; „Latinska književnost”, u: *HE*, pristup ostvaren 6. 10. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/latinska-knjizevnost#poglavlje12>.

⁸³ Udio djela na hrvatskom iznosio je 18,8% (Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 91-92).

⁸⁴ Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 97.

⁸⁵ Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 91-92.

⁸⁶ Njemački nije bio nastavni jezik, a nije bio ni obvezni uredovni jezik u komunikaciji s lokalnom upravom tijekom cijeloga 19. stoljeća. Njegovo nametanje u upravno-pravne poslove počinje se događati početkom 20. stoljeća. Više o položaju njemačkoga jezika u Dalmaciji 19. stoljeća vidi u: Ivanka Kuić, „O položaju njemačkoga jezika u Dalmaciji i u klasičnoj gimnaziji u Splitu od 1817. do 1918.”, *DG Jahrbuch* 27 (2020): 189-211.

⁸⁷ U cjelokupnoj knjižnoj produkciji Dalmacije prve polovine 19. stoljeća dvojezične su publikacije činile oko 10% (Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 95-96).

⁸⁸ Uglavnom je riječ o pravilnicima raznih društava (12) i religioznim djelima (9), a u nešto manjem broju zastupljena su djela iz područja društvenih znanosti (6), povijesti i zemljopisa (4), primijenjenih (2) i prirodnih znanosti (2) te umjetnosti (1).

Tablica 4. Dvojezična djela

DVOJEZIČNA DJELA	Broj knjiga	%	% u ukupnoj produkciji
Hrvatsko-talijanski	36	72	12,8
Hrvatsko-latinski	9	18	3,2
Latinsko-talijanski	5	10	1,8
Ukupno	50	100	17,8

Od višejezičnih izdanja najviše ih je na hrvatsko-latinsko-talijanskom (5), dok su druge jezične kombinacije zastupljene s po jednim djelom (tablica 5).⁸⁹

Tablica 5. Višejezična djela

VIŠEJEZIČNA DJELA	Broj knjiga	%	% u ukupnoj produkciji
Hrvatsko-talijanski	5	62,5	1,77
Talijansko-latinsko-njemački	1	12,5	0,35
Hrvatsko-talijansko-latinsko-francuski	1	12,5	0,35
Hrvatsko-talijansko-latinsko-njemački	1	12,5	0,35
Ukupno	8	100	2,8

Format knjiga

Zannoni se najčešće odlučivao knjige tiskati u osminkom formatu – osmini (99, tj. 35,2%) i velikoj osmini (94, tj. 33,5%), pa su tako čak 193 knjige (68,7%) tiskane upravo u tom manjem formatu (tablica 6).⁹⁰ Očito je osminkski format, koji je početkom 16. stoljeća postao uobičajen zahvaljujući mletačkom tiskaru i nakladniku Aldu Manuziju te ubrzo bio široko prihvaćen zbog svoje prihvatljive proi-

⁸⁹ Hrvatsko-latinsko-talijanska djela većinom pripadaju području religije (4), dok su preostala višejezična djela uglavnom zbirke prigodne poezije ili proze iz pera više autora, nastale povodom raznih prigoda.

⁹⁰ Format se uobičajeno određuje visinom hrpta, pa su na taj način knjige i razvrstane. Nekoliko je formata: šesnaestina (16°), dužine hrpta do 15 cm; mala osmina (m 8°), od 15 do 18,5 cm; osmina (8°), od 18,5 do 22,5 cm; velika osmina (v 8°), od 22,5 do 25 cm; četvrtina (4°), od 25 do 35 cm, te *folio* (2°), s hrptom višim od 35 cm („Knjiga”, u: *HE*, pristup ostvaren 20. 5. 2018., <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32108>).

zvodne cijene i lakše distribucije,⁹¹ tiskarima bio i dalje privlačan,⁹² a nesumnjivo i kupcima.⁹³ U tom je formatu Zannoni tiskao sadržajno različita djela, od onih iz područja književnosti, bilo da je riječ o poeziji ili prozi (39), knjiga iz područja društvenih znanosti – ekonomije, prava, socijalne skrbi (36), religije i teologije – katekizme, propovijedi, biskupske poslanice, mariološka djela i slično (33) do raznoraznih propisa, pravilnika i statuta (30). Osminski je format bio dominantan i kod nekih drugih hrvatskih tiskara. Znamo, primjerice, da je potkraj 18. stoljeća to bio najčešći odabir i osječkoga tiskara Ivana Martina Divalda, koji je u njemu većinom tiskao djela vjerske provenijencije.⁹⁴ Autori ovoga istraživanja zaključuju da su djela primarno namijenjena svećenicima, poput zbirke propovijedi ili katekizama kojima su se svećenici služili u svojem pastoralnom radu, češće bila tiskana u većem osminkom formatu, a ostala vjerska djela, uglavnom homiletska i katehetska štiva, namijenjena čitanju svih vjernika, formatom su manja, često čak i u šesnaestini. Zaključuju da je očito postojala korelacija između vjerske književne vrste i formata djela.⁹⁵ Sličan se zaključak, ali samo dijelom, može izvesti i za Zannonija, koji je također katehetska štiva i molitvenike namijenjene vjernicima tiskao najčešće u malom osminkom formatu, katkad i u šesnaestini, dok su, primjerice, djela crkvene povijesti najčešće tiskana u velikom osminkom formatu. Ipak, takva se korelacija između vjerske književne vrste, formata djela i ciljane čitateljske publike ne može primijeniti na, primjerice, hagiografska djela koja su imala zadatak poticati vjernike na moral i kršćanski život te su u pravilu bila namijenjena svima, ne samo svećenstvu. Ona su obično bila tiskana u većim formatima. Biskupske poslanice, koje su također upućivane ne samo svećenstvu nego i običnim vjernicima, bile su najčešće tiskane u većim formatima, čak i u najvećem, *folio* formatu.

⁹¹ Martyn Lovry, „The ‘New Academy’ of Aldus Manutius: a Renaissance Dream”, *Bulletin of the John Rylands Library* 58 (1976), br. 2: 396; Stipčević, *Povijest knjige*, 515.

⁹² Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, „Introduction”, u: *A History of Reading in the West*, ur. Guglielmo Cavallo i Roger Chartier (Cambridge: Polity Press, 1999), 23; Stipčević, *Povijest knjige*, 515.

⁹³ Čim se pojavio, doveo je do velikih promjena u dotadašnjim čitateljskim praksama (Anthony Grafton, „The Humanist as Reader”, u: *A History of Reading in the West*, ur. Guglielmo Cavallo i Roger Chartier (Amherst: University of Massachusetts Press, 1999), 183-189).

⁹⁴ Zoran Velagić, Andrej Kristek, „Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama”, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 5 (2012), br. 2: 167-169. Nažalost, Nada Topić ne donosi podatak o formatu izdanja Morpurgove knjižare (Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 87). Sistematične podatke o formatima knjiga ne navodi ni Jasna Tingle u svojoj doktorskoj disertaciji. Ipak, kad sporadično spominje format knjiga, navodi one u osminkom i četvrtinskom formatu, pa pretpostavljamo da su bili u većini (Jasna Tingle, „Katalozi zagrebačkih knjižara u pred-preporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja” (doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2017), 113.

⁹⁵ Velagić, Kristek, „Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama”, 169-170.

Tablica 6. Format knjiga

FORMAT	Broj knjiga	%
Šesnaestina (16°)	2	0,7
Mala osmina (m 8°)	20	7,1
Osmina (8°)	99	35,2
Velika osmina (v 8°)	94	33,5
Četvrtina (4°)	65	23,1
Folio (2°)	1	0,4
Ukupno	281	100

Iako ih je najviše tiskano u osminskom ili velikom osminskom formatu, nije zanemariv ni broj knjiga koje je Zannoni tiskao u nešto većem, četvrtinskom formatu (65, tj. 23,1%). U tom su formatu bila većinom povijesna i zemljopisna djela (21) te djela iz područja književnosti (10) i religije (10). U najmanjim, džepnim formatima – šesnaestini i malom osminskom formatu – tiskano je vrlo malo djela: 20 u maloj osmini, a samo 2 u šesnaestini. U malom osminskom formatu bila su većinom vjerska (11) i književna djela (6). U najmanjem, šesnaestinskom formatu pronalazimo priručnik fra Petra Krstitelja Bačića za franjevce iz 1884. te zbirku pjesama preporoditelja i pučkoga pisca fra Vinka Šalinovića iz 1870., napisanu povodom saborskih izbora u Sinju 1870. godine. S obzirom na to da se ova djela znatno razlikuju ne samo sadržajem nego i brojem stranica, možemo zaključiti da vrlo vjerojatno ni broj stranica, a ni sadržaj nisu nužno određivali format knjige, ali moguće da jest njihova uporabna namjena.⁹⁶ Bačićev priručnik bio je očito namijenjen čestom konzultiranju te je braći i sestrama Trećega reda trebao biti stalno pri ruci, u džepu ili uz uzglavlje kreveta, pa je bilo važno i da se može lako prenositi, što je mali format omogućavao. I u samom naslovu stoji da je riječ o „ručnoj” knjizi.⁹⁷ Šalinovićeva zbirka pjesama pak, kako se i navodi u njezinu naslovu,⁹⁸ posvećena je „sinjsko-cetinskim Hrvatim i svim dalmatinskim Narodnjacim” te je bila namijenjena svima koji su zagovarali narodnjačke ideje.⁹⁹ Mali je format zasigurno olakšavao njezino cirkuliranje među istomišljenicima i/ili omogućavao lakše pridobivanje novih. Naposljetku, u velikom *folio* formatu, inače tradicionalnom formatu znanstvenih i vjerskih djela u vremeni-

⁹⁶ Bačićovo djelo ima 382 stranice i jedno je od najopsežnijih tiskanih kod Zannonija, a Šalinovićeva zbirka pjesama ima skromnih tridesetak stranica.

⁹⁷ Puni naslov knjige je: *Rukovet serafinskog cvića ili ručna knjiga namijenjena braći i sestrama Trećega reda pokore svetoga ot. Frane.*

⁹⁸ Puni naslov knjige je: *Sinjsko-cetinski izbori i ortakluk srpnja miseca godine 1870. spivao i sinjsko-cetinskim Hrvatim i svim dalmatinskim Narodnjacim posvetio Hrvat Neznanović.*

⁹⁹ Šalinović je bio čvrst zagovaratelj narodnoga preporoda u Cetinskoj krajini. Vidi više u: Branko Radonić, „Vrgorska povijest. Ličnosti. Fra Vinko Šalinović (1827. – 1884.)”, u: *Društvo prijatelja vrgorske starine.*

ma rukopisne knjige, kao i u prvim stoljećima tiskarstva,¹⁰⁰ tiskana je samo jedna publikacija. Riječ je o vrlo kratkoj dvojezičnoj hrvatsko-talijanskoj poslanici splitskoga biskupa Marka Kalogjere iz 1875. godine.

Opseg knjiga

Zannoni je najviše tiskao opsegom male knjige, do 49 stranica. One čine najveći dio (70,9%) njegove nakladničko-tiskarske produkcije, a toga je opsega čak 199 knjiga (tablica 7).¹⁰¹ Potom slijede one od 50 do 99 stranica (41, tj. 14,6%) te one od 100 do 199 stranica (25, tj. 8,9%). Opsežnijih knjiga tiskano je vrlo malo, ukupno 16 (5,6%). Četiri najopsežnije bile su statut grada Splita (1878.) na čak 583 stranice, zbirke pravnih propisa iz 1874. i 1875. u tri sveska koje je prikupio i dao tiskati (grado)načelnik Splita Alessandro Nallini, od kojih su druga dva sveska imala više od 500 stranica,¹⁰² no ni prvi nije bio mnogo kraći s 402 stranice. Vrlo je opsežno bilo i djelo fra Petra Krstitelja Bačića *Pravila kršćanskog života* (1892.) na 528 stranica, dok je knjiga *Rukovet serafinskog cvića* (1884.) imala 382 stranice.

Tablica 7. Opseg knjiga

OPSEG	Broj knjiga	%
0 – 49	199	70,9
50 – 99	41	14,6
100 – 199	25	8,9
200 – 299	4	1,4
300 – 399	4	1,4
400 – 499	4	1,4
500 – 599	4	1,4
Ukupno	281	100

Iako su sva područja, odnosno sve UDK skupine imale najveći broj knjiga među onima malih opsegom (do 49 stranica), ipak su zamjetne neke razlike među područjima. Primjerice, pravilnici raznih društava i čitaonica (okupljeni u skupini Općenito) u pravilu su imali samo po dvadesetak stranica, dok se pak, očekivano, među povijesnim djelima nalazi čak desetak njih s više od 100 stranica.¹⁰³ Slično

¹⁰⁰ Cavallo, Chartier, „Introduction”, 23.

¹⁰¹ Radi lakše analize, podaci o stranicama razvrstani su u nekoliko kategorija: 0 – 49 stranica, 50 – 99, 100 – 199, 200 – 299, 300 – 399, 400 – 499 i 500 – 599 stranica, pri čemu se polazilo od UNESCO-ove definicije prema kojoj je knjiga publikacija od najmanje 49 stranica („Book”, u: *Encyclopaedia Britannica* (mrežno izdanje), pristup ostvaren 29. 6. 2021., <https://www.britannica.com/topic/book-publication>), pa se zapravo prva kategorija – do 49 stranica – samo uvjetno može nazvati knjigom.

¹⁰² Drugi svezak imao je čak 530, a treći 516 stranica.

¹⁰³ Među povijesnim djelima najopsežnije je, s 418 stranica, *Dalmacija: iz djela Austro-Ugarska Monarhija: opisana i ilustrovana sa sto četrnaest slika* (1892.), zatim djelo Pavla Rešetara iz gospodarske

vrijedi i za područje književnosti. Iako su djela iz književnosti imala uglavnom do 49 ili do 100 stranica, tiskano je i nekoliko opsežnijih.¹⁰⁴ Zanimljivo je da djela većega opsega iz područja prirodnih znanosti, primijenjenih znanosti i umjetnosti uopće nema. To su gotovo u pravilu djela do 49 ili rjeđe do 100 stranica.

Cijena knjiga, časopisa i novina

Zannoni je na knjigama koje je tiskao rijetko bilježio cijenu jer na samo njih 25 pronalazimo taj podatak i on je obično izražen u manjoj novčanoj jedinici – novčićima (soldima) odnosno krajcarima, a samo ponekad u većoj novčanoj jedinici – florinima/fiorinima, talijanskom nazivu za forintu.¹⁰⁵ Knjige na kojima je cijena otisnuta gotovo su iz svih područja, najviše iz najzastupljenijih – religije i književnosti, a uglavnom su osminskoga i maloga osminskog formata. Teško je, međutim, prosuditi zašto je na nekim knjigama odlučio otisnuti cijenu, a na drugima nije, jer se to doista činilo samo povremeno. Jedino što možemo primijetiti jest da su knjige s jako malim brojem stranica (do 49) vrlo rijetko imale otisnutu cijenu iako su činile više od 70% ukupne produkcije. Podatak o cijeni zato gotovo u pravilu pronalazimo u knjižarskim oglasima koji su se ponekad objavljivali u samim knjigama, a najavljivali su knjige koje bi uskoro trebale biti tiskane ili pak one koje su se prodavale u Zannonijevoj knjižari.¹⁰⁶ Jednako ih tako pronalazimo u knjižarskim oglasima u novinama, kao što je bio list *Narod*.¹⁰⁷ Potonji su knjižarski oglasi mnogo češći i nerijetko su jedini izvor informacija o cijenama knjiga.¹⁰⁸ One katkad odgovaraju cijenama otisnutim na samim knjigama, iako

povijesti (1891.) na 372 stranice te knjiga o epigrafskim natpisima koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu (1886.) na 393 stranice.

¹⁰⁴ Primjerice, religiozni ep *Pravo mudroznanje za svakog čovika* fra Petra Bakule (1867.) sa svojih je 428 stranica bio vrlo opsežan.

¹⁰⁵ U drugoj polovini 19. stoljeća u Dalmaciji se koristila austrijska valuta *forinta* (tal. *fiorin*) sve do 1892., kad je bila zamijenjena *krunom*, pri čemu je 1 forinta vrijedila 2 krune, no često su se forinte i dalje koristile (Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije* (Zagreb: Barbat, 1997), 274). Za manje novčane jedinice koristio se naziv *novčići* ili tal. *soldi*, a označavali su *krajcar*, pri čemu je 1 forinta vrijedila 60 krajcara do 1858. godine, a potom od 1858. do 1892. godine 100 krajcara (Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije*, 262; „Forint”, u: *HE*, pristup ostvaren 4. 2. 2024., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/forint>). Uz cijenu u novčićima/soldima/krajcarima, odnosno florinima/fiorinima, na jednoj je knjizi uz fiorine iskazana i u turskim grošima. Riječ je o djelu *Politika za svakog čovika* Petra Bakule. Razlog tomu vjerojatno je činjenica da je Bakula bio iz Hercegovine te je tamo obnašao niz dužnosti i bio aktivan u mnogim kulturnim i crkvenim pothvatima, pa je knjiga bila namijenjena i tamošnjim kupcima (Nedjeljko Mihanović, Andrija Nikić, „Bakula, Petar”, u: *HBL*, pristup ostvaren 5. 2. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/1136>).

¹⁰⁶ Cijene su u pravilu izražavane u soldima/novčićima, odnosno u fiorinima.

¹⁰⁷ I ovdje su cijene u pravilu bile izražene u soldima/novčićima, odnosno u fiorinima.

¹⁰⁸ Navedimo primjer djela Frane Bulića *Salona: Colonia Martia Julia Salonae: studio storico-epigrafico*, koje je, prema knjižarskom oglasu u *Narodu*, stajalo 50 novčića (0,50 fiorina), no na samoj knjizi

ih Zannoni oglašava kao knjige koje nudi po sniženim cijenama, a katkad su uistinu niže.¹⁰⁹ Važno je primijetiti da podatak o cijeni ne pronalazimo za sve knjige koje je Zannoni tiskao/izdao.

Teško je prosuditi koji su kriteriji Zannonija vodili pri oblikovanju cijene knjiga. Čini se da cijena nije nužno ovisila o broju stranica. Naime, najskuplja knjiga, s cijenom od 1 fiorina i 20 krajcara – *Politika za svakog čovika* (1869.) fra Petra Bakule – bila je s čak 464 stranice vrlo opsežna, no ostale knjige čija je cijena bila samo nešto niža nisu imale tako mnogo stranica. Uz navedenu, dvije najskuplje knjige, s cijenom od 1 fiorina, bile su zbirka narodnih pjesama *Marjanska vila* (1885.) Dujma Srečka Karamana te zbirka crtica i studija *Primitiae* (1885.) Ivana Kazimira Ostojića, pri čemu je prva imala 270, a druga 151 stranicu. Nadalje, knjiga Edwarda Freemana *Lettere archeologiche sull'Istria e la Dalmazia* (1886.) prodavala se po cijeni od 80 novčića, odnosno 0,80 fiorina,¹¹⁰ a imala je 93 stranice, dok je znanstvena knjiga o morskoj cvjetnici (1882.) prirodoslovca i profesora splitske realke Riccarda Gasperinija stajala 60 novčića, odnosno 0,60 fiorina, a protezala se na 95 stranica. Cijena nije ovisila ni o formatu jer su sve knjige s otisnutom cijenom bile tiskane u osminkom ili malom osminkom formatu, a raspon cijena bio im je prilično različit. Moguće je da je ovisila o broju ilustracija i grafičkoj opremi, no kako za mnoge grafički čak i ljepše uređene knjige nemamo podatak o cijeni, u to ne možemo biti posve sigurni. Jednako je tako moguće da je cijenu određivala naklada, no, nažalost, podatak o nakladi na knjigama nije bilježen.¹¹¹ Pretpostavljamo da je cijena knjige ovisila i o cijeni papira, iako nam nije poznata kvaliteta, vrsta ili cijena papira na kojem je Zannoni tiskao knjige. Obično je cijena ovisila i o opremi tiskare. Koliko nam je za sada poznato, Zannoni je u svojoj tiskari koristio „strojeve najnovijih sustava”,¹¹² ali nije jasno je li u pitanju tiskarski stroj na parni pogon.¹¹³ Cijena se zasigurno formirala i prema uvezu, ali nemamo podatak koliko su se ne-uvezana Zannonijeva izdanja razlikovala od eventualnih uvezanih.¹¹⁴ No, ono što

cijena uopće nije bila navedena (*Narod*, III/53, 9. 7. 1886., 4). Taj se oglas u *Narodu* pojavio više od dvadeset puta.

¹⁰⁹ Primjerice, na knjizi *Il rosario di Maria Santissima* (1865.) stoji da joj je cijena 35 novčića (0,35 fiorina), no u knjižarskom oglasu navedeno je da košta samo 10 novčića, odnosno 0,10 fiorina („Nota de libri di propria edizione che si vendono al negozio di Antonio Zannoni a prezzi ridotti”, *Narod*, II/74, 26. 9. 1885., 4). Oglas za tu knjigu, zajedno s nizom drugih knjiga koje su se prodavale u Zannonijevoj knjižari, oglašavan je tijekom godišta više od sto puta.

¹¹⁰ Kao što je rečeno, 1 forinta (fiorin) imala je 100 krajcara/novčića.

¹¹¹ Nije poznata ni naklada novina, barem kad je u pitanju splitski *Narod* (Kuić, „Narod/Jedinstvo/Naše jedinstvo”, 79).

¹¹² „Knjigotiskarna i brzotisk Ante Zannoni-a u Splitu”, *Narod*, 2. 1. 1891., 4.

¹¹³ Tiskarski stroj na parni pogon početkom 19. stoljeća sve je više ulazio u uporabu u Europi. Bitno je ubrzao tiskanje knjiga, a na kraju i njihovo pojeftinjenje (Stipčević, *Povijest knjige*, 622).

¹¹⁴ Razlika u cijeni nije nezanemariva, što možemo vidjeti na primjeru knjige koju je u ponudi imala Knjižara Morpurgo: koledar *Zvonimir* bez uveza stajao je 60 novčića (0,60 fiorina), a u uvezu 80 novčića (0,80 fiorina) (Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 146).

se zna jest da je cijena obično ovisila o tome nabavlja li se knjiga u pretplati ili po knjižarskoj cijeni, pri čemu je, dakako, cijena za pretplatnike bila uvijek niža.¹¹⁵ Vrlo je vjerojatno cijena knjiga velikim dijelom ovisila i o ugledu i autoritetu autora, bilo da su oni čitateljstvu već bili dobro znani, kao što je to bio primjerice fra Petar Bakula,¹¹⁶ ili su bili tek mladi i perspektivni poput Riccarda Gasperinija.¹¹⁷ Cijena je jednim dijelom zasigurno ovisila i o samoj tematici djela. To možda objašnjava činjenicu da je, primjerice, Freemanova knjiga *Lettere archeologiche sull'Istria e la Dalmazia*, iako na samo 93 stranice, stajala čak 80 novčića. Ne samo da je autor, kao poznati engleski povjesničar, imao velik ugled, nego je u djelu bila riječ o sakralnoj arhitekturi na Jadranskom moru, što je domaćem čitateljstvu zasigurno bilo zanimljivo.

Pitanje je, naravno, kome su knjige, s obzirom na cijenu, bile pristupačne jer je platežna moć kupaca/čitatelja često bila presudna. Plaća učitelja i gimnazijskih profesora, dakle onih koji bi možda bili najzainteresiraniji za kupnju knjiga, iznosila je 1855. godine za učitelje 840, 945 ili 1.050 forinti na godinu, ovisno o godinama staža, a za gimnazijske profesore, primjerice one s 30 godina radnoga vijeka, 1.355 forinti. Od 1875. godine učitelju je plaća iznosila 900 forinti na godinu.¹¹⁸ Liječnici, odvjetnici i drugi bili su još bolje plaćeni, pa se čini da su svi oni mogli bez problema i velikoga odricanja kupiti pokoju knjigu, kalendar¹¹⁹ ili svakodnevno novine.¹²⁰ Dnevne nadnice težaka i radnika u Dalmaciji sredinom 19. stoljeća bile su pak od 0,20 do 1,20 fiorina,¹²¹ što znači da su im knjige mogle biti dostupne cijenom, no kako su morali često plaćati velike poreze, a, uostalom, bili su uglavnom nepismeni, može se pretpostaviti da knjige nisu ni kupovali.¹²²

¹¹⁵ Primjerice, kad je 1866. u knjižici fra Dujma Vuletića *Narodna pisma od morskoga rata* Zannoni objavio skoro izlaženje časopisa *Dubrovnik* iz tiska, naveo je da za „predbrojnik” ona iznosi 1 fiorin, a za ostale 1,50 fiorina (Dujma Vuletić, *Narodna pisma od morskoga rata izpod Visa u Dalmaciji popa Vuletića iz Sinja* (U Splitu: Tiskarn. Antuna Zannoni, 1866), objavljeno na poledini knjige).

¹¹⁶ Petar Bakula imao je iza sebe već pozamašan broj radova kad je u dobi od pedesetak godina kod Zannonija tiskao *Pravo mudrozanje za svakog čovika* te *Politiku za svakog čovika*, a nekoliko godina poslije i religiozni ep *Prodanje i život Jozipa Patriarke* (Mihanović, Nikić, „Bakula, Petar”).

¹¹⁷ U vrijeme kad je njegova znanstvena knjiga o morskoj cvjetnici bila tiskana (1882.), Riccarda Gasperini bio je mlad i perspektivan prirodoslovac od nepunih trideset godina. Tek je nakon te knjige doživio zamah znanstvene produkcije u vidu nekoliko važnih prirodoslovnih djela i niza znanstvenih i stručnih članaka u časopisima i godišnjacima (Mužinić, Britvec, „Gasperini, Riccardo”).

¹¹⁸ Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, 122.

¹¹⁹ Cijena kalendara *Lo Schiesone Spalatino: lunario cattolico, greco ed israelitico* iznosila je 20 novčića, odnosno 0,20 fiorina, što je vidljivo iz niza oglasa koje pronalazimo u *Narodu*.

¹²⁰ Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, 122-123. Cijena novina također nije bila visoka. *Narod* se, primjerice, po broju plaćao 10 novčića, za pretplatnike u Splitu stajao je 8 fiorina na godinu, za one diljem Carstva 10 fiorina, a za one u inozemstvu 8 fiorina (poslije također 10) te dodatak za poštarinu.

¹²¹ Šime Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije: od 1797. do 1848.* (Split: Književni krug, 1993), 142.

¹²² Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 147.

Grafičko oblikovanje Zannonijevih izdanja

Zannonijeva je tiskara svakako vodila računa o grafičkom oblikovanju knjiga,¹²³ iako je ono bilo još prilično skromno i svodilo se uglavnom na ilustrirani omotni naslov u lijepom ornamentnom okviru, a katkad i na ilustracije na naslovnici. Ponekad pronalazimo i oslikane inicijale, a neke knjige krase i fotografije, iako one postaju dominantna tehnika ukrašavanja knjiga i novina tek pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća.¹²⁴ Vrlo rijetko pronalazimo bogato ilustrirane knjige,¹²⁵ a luksuznih bibliofilskih izdanja kakvih se u to vrijeme drugdje može pronaći i koja u pravilu nisu bila za kupce niže platežne moći¹²⁶ nema. Ipak, činjenica da je neki vid ilustracija postojao u oko 60% izdanja, pa čak i u tako skromnom obliku, kazuje nam da su tiskari toga vremena, pa očito i Zannoni, posjedovali suvremene tiskarske strojeve te stekli određeni stupanj stručno-tehničkoga znanja za izradu tiskanih ilustracija.¹²⁷ Kojom se točno tehnikom ilustriranja Zannoni koristio ne znamo, no u to je vrijeme litografija,¹²⁸ zbog svojih tehničkih mogućnosti i jednostavnosti postupka, bila najčešće korištena grafička tehnika.¹²⁹

Oglašavanje i raspačavanje knjiga

Antonio Zannoni i nasljednici njegove tiskare knjige su i oglašavali. U to su vrijeme mogućnosti oglašavanja bile prilično ograničene. Nova su se izdanja obično promovirala u knjižarskim izlozima, na knjižarskim sajmovima, u već objavljenim knjigama i/ili novinama, preko plakata i/ili letaka te u knjižarskim kata-

¹²³ Problematici grafičkoga oblikovanja knjiga u 19. stoljeću dosad zapravo nije pridavana gotovo nikakva pozornost. O tome tek ponešto doznajemo u: Stipčević, *Povijest knjige*, 595-603.

¹²⁴ Stipčević, *Povijest knjige*, 596.

¹²⁵ Jedan od rijetkih primjera je knjiga *Dalmacija: iz djela Austro-Ugarska Monarhija* (1892.) o povijesti Dalmacije u izdanju Međunarodne knjižare Frane Maršića. Riječ je o prijevodu s njemačkoga na hrvatski jezik na 418 stranica, a sadržava čak 114 crno-bijelih ilustracija, uglavnom dalmatinskih gradova i mjesta te drugih dalmatinskih pejzažnih motiva.

¹²⁶ Stipčević, *Povijest knjige*, 598.

¹²⁷ Zvonko Maković, „Popularna štampana slika, porijeklo, funkcija, značenje”, *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* 32 (1981): 46-47. Domaći su tiskari još u drugoj polovini 19. stoljeća znali već gotove grafičke listove naručivati iz Austrije i Italije, no ne možemo znati jesu li Zannoni i njegovi sljednici prakticirali slično.

¹²⁸ Litografija je najstarija tehnika plošnoga tiska, izumljena potkraj 18. stoljeća. „Litografija”, u: *HE*, pristup ostvaren 11. 3. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/36825>.

¹²⁹ Milan Pelc, *Pismo – knjiga – slika: uvod u povijest informacijske kulture* (Zagreb: Golden marketing, 2002), 176. Primjerice, u Varaždinu je litografija kao tiskarska tehnika uvedena 1839., a litografijom se u drugoj polovini 19. stoljeća već uvelike koristio i Julije Pfeiffer u Osijeku (Josipa Selthofer, *Grafički dizajn tiskanog i digitalnog proizvoda* (Osijek; Zagreb: Filozofski fakultet u Osijeku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2022), 20, 60).

lozima.¹³⁰ S obzirom na to da znamo da je Zannoni bio knjižar, možemo samo pretpostaviti da je knjige, pogotovo nove, reklamirao u izlozima svoje knjižare, u skladu s praksom mnogih knjižara.¹³¹ Podataka o tome da je knjige izlagao na knjižarskim sajmovima nemamo, a ne zna se ni je li ih oglašavao u knjižarskim katalozima jer dosad nisu pronađeni. No, kako je u to vrijeme takav način reklamiranja knjiga bio uobičajen, moguće je da se i on njime koristio.¹³²

Ono što sigurno znamo jest da je Zannoni knjige oglašavao u knjigama koje je tiskao, iako to nije činio ni često ni sustavno.¹³³ Ponekad je reklamirao knjige koje će tek izići iz tiska, a ponekad one koje je već nudio u svojoj knjižari.¹³⁴ Zanimljivo je da u oglasima obično navodi autora djela i naslov, ali ne i neki drugi bibliografski podatak (primjerice izdanje, broj stranica ili format knjige),¹³⁵ no uvijek navodi cijenu, obično izraženu u soldima ili fiorinima. Katkad u knjigama oglašava i druge knjige dotičnoga autora,¹³⁶ a u nekim knjigama pronalazimo i opasku gdje se knjiga može naručiti ili gdje se točno može nabaviti.¹³⁷ Osim u knjigama, Zannoni je knjige oglašavao i u novinama, kao što su to činili i mnogi drugi knjižari i nakladnici tiskari u to vrijeme.¹³⁸ U *Narodu*, primjerice, knjižar-

¹³⁰ Jelena Lakuš, Iva Magušić-Dumančić, „Novine kao medij knjižarskog oglašavanja: ‘Danica’, prvi hrvatski književni i kulturni list”, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 60 (2017), br. 4: 47.

¹³¹ Primjerice, bio je to jedan od načina na koji je poznati splitski knjižar Vid Morpurgo reklamirao svoju ponudu (Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 232).

¹³² Tim se načinom reklamiranja koristio, primjerice, zagrebački tiskar/izdavač i knjižar Antun Novosel, koji je djelovao krajem 18. i početkom 19. stoljeća (Marijana Tomić, „Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794. – 1825.)”, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 1 (2008), br. 2: 161-178. Knjižarske (prodajne) kataloge koristio je i splitski knjižar Vid Morpurgo (Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 108, 112-126). Vidi i: Tingle, „Katalozi zagrebačkih knjižara”.

¹³³ Pronalazimo samo šest knjiga s knjižarskim oglasima.

¹³⁴ Tako je već gotovo odmah po otvaranju tiskare u knjižici fra Dujma Vuletića *Narodna pisma od morskoga rata* (1866.) oglasio časopis *Dubrovnik* koji je uskoro trebao biti tiskan, a u knjizi Petra Bakule *Politika za svakog čovika* (1869.) oglasio je šest knjiga koje je prodavao u svojoj knjižari.

¹³⁵ Ipak, autora ne navodi uvijek. Primjerice, za knjigu *Muka Gospodina Našega Isukrsta i Plač Mater Njegove* uopće ne navodi da je to djelo poznatoga vjerskog pisca i pjesnika Petra Kneževića (Marko Kovačević, Ankica Šunjić, „Knežević, Petar”, u: *HBL*, pristup ostvaren 16. 11. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak/knezevic-petar-pisac>).

¹³⁶ Čini to, primjerice, u knjizi Aloisa Hausera *Spalato ed i monumenti romani della Dalmazia: discorso tenuto nell' I. R. Museo austriaco per l'arte e l'industria in Vienna* (1877.) ili pak u knjizi Grge Zarbarinija *Saggio di traduzioni dal Serbo con introduzione* (1887.).

¹³⁷ U knjizi Mile Stjepka Gačanina *Kako se valja ponašati: hrvatskoj mladeži* (1893.) stoji da se knjiga može naručiti kod samoga autora, a u knjizi *Muka Isusova i plač Blažene D. Marije* (1897.) navodi se da se prodaje kod knjižara Marka Ribarovića u Makarskoj, vjerojatno zato što je Ribarović bio nakladnik te knjige.

¹³⁸ Vidi primjerice: Topić, *Knjižara Morpurgo u Splitu*, 231-247.

ski su oglasi objavljivani gotovo iz broja u broj.¹³⁹ Uz naslov djela obično se navodio i autor, a navedena je uvijek bila i cijena, izražena u soldima.¹⁴⁰ Čitatelji su upućivani da knjige mogu nabaviti u Zannonijevoj knjižari, ali se katkad, pogotovo kad se oglašavala pojedinačna knjiga, upućuju i na druga prodajna mjesta.¹⁴¹ Zannoni je kupce nastojao pridobiti i pozivima na pretplatu.¹⁴² U to je vrijeme to bio uobičajen način prikupljanja sredstava za tiskanje neke knjige i svojevrstan način osiguravanja njezina kupca/čitatelja.¹⁴³

Zaključak

U drugoj polovini 19. stoljeća, kad je poslovala Zannonijeva tiskara, u Splitu je djelovalo nekoliko tiskara.¹⁴⁴ Zannoni, dakle, nije bio jedini splitski tiskar, ali je bio ne samo jedan od važnijih nego i najdugovječniji te je, uz postojeću konkurenciju, jako dobro poslovao.¹⁴⁵ Činjenica da je tiskao gotovo 300 knjiga u tridesetogodišnjem razdoblju postojanja tiskare, da je preuzeo tiskanje dvojih za Split najvažnijih novina, kao i nekoliko časopisa, kalendara i godišnjaka, te da su mnoge društveno-kulturne, gospodarske, radničke i političke institucije za svoje

¹³⁹ Od 1884. do 1894., koliko je *Narod* izlazio, oglašeno je 37 knjiga i dva kalendara: *Lo Schiesone Spalatino: lunario cattolico, greco ed israelitico* i *Splitski koledar ili hrvatski kažamija za 1887*. Vrlo su često iste knjige i kalendari oglašavani iz broja u broj.

¹⁴⁰ Cijena knjiga kretala se od 5 do 60 soldi.

¹⁴¹ Primjerice, pučki molitvenik *Kita*, navodi se, mogao se nabaviti u knjižari Vida Morpurga, Julija Dase, Antuna Carminattija, Antuna Zannonija i kod drugih „glavnih prodavaoca knjiga u Dalmaciji, i van”. Knjižarski oglas za taj molitvenik prvi je put izašao 1886., no tijekom te godine ponovljen je nekoliko puta, a oglas je objavljen i u siječnju 1887. „Kita pučki molitvenik”, *Narod*, 25. 11. 1886., 4.

¹⁴² Primjerice, 1866. u knjižici fra Dujma Vuletića *Narodna pisma od morskoga rata* Zannoni je, kao što je spomenuto, oglasio skoro izlaženje časopisa *Dubrovnik* iz tiska te pozvao pretplatnike da se pretplate po povoljnijoj cijeni od one koja će biti u knjižarama (Vuletić, *Narodna pisma od morskoga rata*, 16).

¹⁴³ Opširnije o fenomenu sustava pretplatništva i značenju pretplatničkih izvora ne samo u istraživanju čitateljstva nego i kao vidu promidžbe samih tiskara/nakladnika i knjižara vidi u: Jelena Lakuš, „Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća”, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 5 (2012), br. 1: 33-70; Robert Darnton, „First Steps Toward a History of Reading”, *Australian Journal of French Studies* 23 (1986), br. 1: 1.

¹⁴⁴ Vidi bilj. 41.

¹⁴⁵ Budući da sustavni pregled povijesti splitskoga tiskarstva druge polovine 19. stoljeća još ne postoji, za usporedbu nam mogu poslužiti samo podaci dobiveni preliminarnim istraživanjem, pa tako znamo da je u vrijeme kad je djelovala Zannonijeva tiskara (1865. – 1897.) Antonio Giovannizi tiskao 10 naslova, Giovanni Battista Soregotti 45, Carlo Russo i Marić 66, Tipografia Sociale Spalatina 20, Leonova tiskara samo jednu, a Vid Morpurgo 16 knjiga. U prvoj godini poslovanja Zannonijeve tiskare djelovala je još i tiskara Piperata, koja je tiskala 4 naslova. Dakako, dio tih tiskara nastavio je poslovanje i nakon što je Zannonijeva tiskara prestala s radom, pa je ukupan broj njihovih izdanja zapravo veći.

potrebe tiskale baš u njegovoj tiskari svjedoči da je ona očito jako dobro stajala. Na odlično poslovanje upućuje i činjenica da je Zannoni surađivao s više od 100 autora, većinom svojih suvremenika, različitih stručnih i znanstvenih profila, čak i različitih političkih uvjerenja. Među autorima pronalazimo vjerske pisce, profesore, povjesničare, arheologe, filologe, restauratore i konzervatore, pravnike, geografe, zoologe, botaničare i pripadnike mnogih drugih zanimanja i struka. Budući da poslovna korespondencija s njima nije sačuvana,¹⁴⁶ ne možemo razumjeti kriterije po kojima su odabirali nakladnika tiskara, pogotovo kad znamo da su mnogi od njih svoja djela tiskali i drugdje, pa čak i izvan Dalmacije.¹⁴⁷ Ono što možemo pretpostaviti jest da je Zannoni osluškivao potrebe knjižnoga tržišta, a o tome nam svjedoče ponovljena izdanja, kao i nova izdanja prije već drugdje tiskanih knjiga, u kojima je Zannoni prepoznao priliku za zaradu.¹⁴⁸

Cjelokupnu Zannonijevu nakladničko-tiskarsku produkciju odlikuje predmetna raznolikost, no ipak su s najvećim postotkom zastupljena vjerska, književna, povijesna i zemljopisna djela, kao i ona iz područja društvenih znanosti. Tijekom vremena uočljivo je nekoliko trendova u nakladničkom poslovanju. Jedan od najistaknutijih je postupan pad broja vjerskih djela od kraja 1880-ih, što je bilo u suglasju s općim trendom „desakralizacije” europskoga knjižnog tržišta.¹⁴⁹ Jednako tako opada broj djela iz područja književnosti, što možemo pripisati padu popularnosti prigodničarske poezije, koja je činila glavninu književnih djela. Zanimljivo je primijetiti da u Zannonijevoj nakladničkoj ponudi ne pronalazimo, primjerice, djela stare hrvatske književne baštine, kao što je to bilo karakteristično za neke druge hrvatske tiskare,¹⁵⁰ nego su autori mahom bili Zannonijevi suvremenici. Nadalje, od kraja 1880-ih raste broj zemljopisnih i povijesnih te

¹⁴⁶ U to vrijeme nije bilo uobičajeno takvu korespondenciju čuvati, što je velika šteta jer bi upravo ona mogla razotkriti način poslovanja nakladnika tiskara (Darnton, „What is the History of Books?”, 76).

¹⁴⁷ Primjerice, Petar Bakula svoja je djela tiskao ne samo u Splitu, kod Zannonija, nego i u Dubrovniku, Mostaru, Beču, Rimu i drugdje (Mihanović, Nikić, „Bakula, Petar”). Slično je i s Jakovom Čudinom, koji je objavljivao u Splitu kod više tiskara/nakladnika, ali i u Zadru, Veneciji i Trstu (Karmen Milačić, „Čudina, Jakov”, u: *HBL*, pristup ostvaren 8. 1. 2024., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4253>).

¹⁴⁸ Primjerice, 1892. tiskao je drugo i dopunjeno izdanje *Pravila kršćanskog života* fra Petra Bačića, koje je prethodno bilo tiskano u Zadru 1880., a potom u Zagrebu 1901. I religiozni ep Petra Bakule *Pravo mudroznanje za svakog čovika* tiskao je najprije 1867., pa potom 1869. godine. Na početku drugoga izdanja pronalazimo opasku autora da je prvo izdanje izašlo u malom broju primjeraka, čak s pokojom tiskarskom pogreškom, stoga je, nakon što je knjigu pregledao, odlučio tiskati ju ponovno i time udovoljiti željama mnogih (Petar Bakula, *Pravo mudroznanje za svakog čovika: pjesme Otca Fr. Petra Bakule Herceg. Franciskana* (Split: Brzotiskom Antuna Zannoni, 1869), X). Sličan je primjer i knjiga kotorskoga svećenika Grge Zarbarinija pod naslovom *Salona*. Zannoni ju je tiskao 1885., no potom je iste godine objavio njezino drugo i prošireno izdanje.

¹⁴⁹ Drugu polovinu 19. stoljeća, točnije razdoblje od 1880. do 1930., Martin Lyons naziva „zlatnim dobom” knjige, a upravo je proces „desakralizacije” nakladničko-tiskarske produkcije diljem Europe njegovo najvažnije obilježje (Lyons, *A History of Reading and Writing*, 153).

¹⁵⁰ Primjerice, dubrovački tiskar Martecchini tiskao je 1826. Gundulićeva *Osmana*, što je bilo prvi put da se taj viteško-junački ep uopće tiska, a u zadarskoj tiskari Battara 1846. otisnuto je *Ribanje*

djela iz područja umjetnosti. Porast broja djela o umjetnosti vjerojatno je rezultat činjenice da su se upravo u to vrijeme diljem Dalmacije izvodili restauratorsko-konzervatorski radovi, koji su bili glavna tema većine tih djela.¹⁵¹ Uočljivo je i da je glavnina knjiga, neovisno o sadržaju i nacionalnoj pripadnosti autora, bila vezana uz dalmatinski prostor i povijest, što pokazuje da je tiskara bila usmjerena ponajprije prema dalmatinskom tržištu te se i oglašavala u lokalnim novinama. Predmetna (tematska) i jezična ponuda, kao i cjelokupan intenzitet nakladničko-tiskarske produkcije, vjerojatno su velikim dijelom ovisili o potrebama knjižnoga tržišta. Velik broj djela na talijanskom upućuje na to da je upravo intelektualna elita, koja je taj jezik poznavala, bila ciljana čitateljska publika i glavni konzument knjiga. Tristotinjak knjiga, koliko je otprilike tiskano u Zannonijevoj tiskari, sasvim je sigurno, imajući u vidu da on nije bio jedini splitski tiskar, odlično postignuće. Treba imati na umu i da je u to vrijeme u splitskoj općini bilo pismeno samo oko 10-15% stanovništva,¹⁵² što znači da je potencijalnih kupaca knjiga bilo oko 1500 do 2800.¹⁵³ Valja se također prisjetiti da je Antonio Zannoni svoju tiskaru vodio u vrijeme kad su se propisi o cenzuri zasigurno odražavali i na njegovu nakladničko-tiskarsku djelatnost, pa je svoj nakladnički plan nužno morao oblikovati prema zahtjevima vremena u kojem je djelovao, o čemu nam svjedoče podaci o cenzuri koje katkad pronalazimo u nekim knjigama.¹⁵⁴ Naposljetku, možemo zaključiti da je Zannoni, u potrazi za zaradom, pomno osluškivao potrebe knjižnoga tržišta te pozorno pratio društveno-političke, gospodarske i kulturne prilike. Njegova je knjižara također imala važnu ulogu u društvenom životu grada. Kroz svoje je poslovanje, i kao tiskar i kao knjižar, bio involviran u sve aspekte života u gradu te u njemu ostavio snažan trag.

i ribarsko prigovaranje Petra Hektorovića te *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića (Lakuš, „Između govornog i pisanog jezika”, 100, 103).

¹⁵¹ Restauratorski su se radovi odvijali na katedrali sv. Dujma u Splitu, Dioklecijanovoj palači, katedrali sv. Stošije u Zadru, palači Sponza u Dubrovniku i drugim kulturno-povijesnim građevinama. Većinu radova vodio je austrijski arhitekt, restaurator i arheolog Alois Hauser, koji je o tome i pisao, pa je kod Zannonija, primjerice, 1878. i 1883. tiskao govore koje je na temu radova na katedrali sv. Dujma održao u C. K. Austrijskom muzeju za umjetnost i obrt u Beču, kao i prikaze rimskih spomenika u Splitu (1884.) (Piplović, Premerl, „Hauser, Alois”; Piplović, „Djelovanje Aloisa Hausera u Splitu”, 657-674).

¹⁵² Ganza-Aras, „Prilog upoznavanju društva splitskog kraja”, 177.

¹⁵³ Split je 1863. godine imao 13.000 stanovnika, 1880. godine 14.513, 1890. godine 15.697, a krajem 1890-ih 18.547 stanovnika (Ganza-Aras, „Prilog upoznavanju društva splitskog kraja”, 175; Kečkemet, *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, 35).

¹⁵⁴ Primjerice, u knjizi moralne teologije Petra Bakule *Politika za svakog čovika* (1869.) stoji da je 15. listopada 1868. u Širokom Brijegu knjigu pomno pregledao fra Filip Ćorić i ocijenio da u njoj nema ničega spornog, odnosno ničega protivnog Božjem i ljudskim zakonima, nego je, dapače, ona vrlo korisna cijelom narodu i domovini. Uz navedenu, nalazi se opaska još jednoga cenzora – oca Paškala Buconjića, koja je datirana 18. listopada 1868. i u kojoj također stoji da u njoj nema „ništa protivna vieri ni čudorednosti krstjanskoj”, pa se preporučuje njezino tiskanje (Petar Bakula, *Politika za svakog čovika spisana od oca Fr. Petra Bakule franjevcu hercegova* (Split: Brzotiskom Antuna Zannoni, 1869), [5-7]).

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Splitu, Split – (HR-DAST-91) – Trgovačko-obrtnička komora

Hrvatska – Državni arhiv u Splitu, Split – (HR-DAST-179) – Matična knjiga vjenčanih, župa sv. Dujma (Grad) (1858. – 1871.)

Hrvatska – Nadbiskupski arhiv u Splitu, Split (HR-NAS) – Biskupsko školsko nadzorništvo, 3.1.27. Školski imenici. Niža osnovna škola Trogir.

Hrvatska – Nadbiskupski arhiv u Splitu, Split (HR-NAS) – Matična knjiga Stanje duša.

Hrvatska – Nadbiskupski arhiv u Splitu, Split (HR-NAS) – Zbirka matičnih knjiga Trogir, 1825. – 1835.

Novine

Narod (Split), 1884-1894.

Objavljeni izvori i literatura

Anzulović, Neda. „Periodična izdanja objavljivana u Splitu od 1820. do 1918. godine”. U: *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812. – 1918. Katalog izložbe priređene u Pinakoteci Franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja od 29. rujna do 7. listopada 1992.*, voditeljica projekta Neda Anzulović, izbor i obrada građe Neda Anzulović, Ivanka Kuić, Breda Noveljić i Miriam Subotić, 29-43. Split: Sveučilišna knjižnica, 1992.

„Bajamonti, Ante”. U: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 8. 4. 2023. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/5300> i <https://hemu.lzmk.hr/Natuknica.aspx?ID=3810>.

Bakula, Petar. *Politika za svakog čovika spisana od otca Fr. Petra Bakule franjevaца hercegovca*. Split: Brzotiskom Antuna Zannoni, 1869.

Bakula, Petar. *Pravo mudroznanje za svakog čovika: pjesme Otca Fr. Petra Bakule Herceg. Franciskana*. Split: Brzotiskom Antuna Zannoni, 1869.

Bezić-Božanić, Nevenka. „Doseljenici u Splitu početkom 19. stoljeća i njihova prezimena”. *Čakavska rič: polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* 16 (1988), br. 1: 65-89.

„Book”. U: *Encyclopaedia Britannica (mrežno izdanje)*. Pristup ostvaren 29. 6. 2021. <https://www.britannica.com/topic/book-publication>.

Cambi, Nenad; **Stipčević-Despotović**, Anđelka. „Bulić, Frane”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 9. 3. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/3127>.

Cavallo, Guglielmo; **Chartier**, Roger. „Introduction”. U: *A History of Reading in the West*, uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier, 1-36. Cambridge: Polity Press, 1999.

Čurić, Mirko. *Prigodnice biskupu Strossmayeru objavljene u Glasniku od 1874. do 1905*. Đakovo: Matica hrvatska, Ogranak, 2005.

Čurić, Mirko. „Figure biskupa Strossmayera u korpusu pjesničkih prigodnica”. Doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2023.

Darnton, Robert. „First Steps Toward a History of Reading”. *Australian Journal of French Studies* 23 (1986), br. 1: 5-30.

Delibašić, Tatjana. „Gvozdenović, Frano (Franjo)”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 13. 5. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/gvozdenovic-frano>.

Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformation in Early Modern Europe*. Cambridge; New York; Oakleigh: Cambridge University Press, 1979.

Flego, Višnja. „Jackson, Thomas Graham”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 12. 9. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/jackson-thomas-graham>.

Foretić, Miljenko; **Tomečak**, Branko. „Bogišić, Baltazar”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 15. 4. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/bogisic-baltazar>.

„Forint”. U: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 4. 2. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/forint>.

Freeman, Edward Augustus. *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*. London: Macmillan and Co., 1881.

Ganza-Aras, Tereza. „Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine”. U: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882. – presudne pobjede narodnjaka nad autonomašima u Dalmaciji. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Splitu 8. i 9. studenoga 1982.*, uredili Duško Kečkemet, Stijepo Obad, Ivo Perić i Nikša Stančić, 175-196. Split: Logos, 1984.

Grafton, Anthony. „The Humanist as Reader”. U: *A History of Reading in the West*, uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier, 179-212. Amherst: University of Massachusetts Press, 1999.

Jurišić, Šimun. *Glasoviti Splićani i osobe iz splitske prošlosti*. Split: Logos, 2008.

Katušić, Maja; Puljizević, Kristina. „*Da cholera morbus* – epidemije kolere i protuepidemijske mjere u Dalmaciji 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća”. *Povijesni prilozi* 40 (2021), br. 60: 97-129.

Kečkemet, Duško. *Hrvatski narodni preporod u Splitu: zbivanja i likovi*. Split: Glas Dalmacije; Revija Dalmatinske akcije, 1999.

Kečkemet, Duško. *Prošlost Splita*. Split: Marjan tisak, 2002.

Kečkemet, Duško. *Ante Bajamonti i Split*. Split: Slobodna Dalmacija, 2007.

„Knjiga”. U: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 20. 5. 2018. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32108>.

Kovačević, Marko; Šunjić, Ankica. „Knežević, Petar (Pavao)”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 16. 11. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/knezevic-petar-pisac>.

Kovačić, Slavko. „Dević, Ivan”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 11. 6. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/4686>.

Kuić, Ivanka. „Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu od 1812. do 1918. godine”. U: *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812. – 1918. Katalog izložbe priređene u Pinakoteci Franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja od 29. rujna do 7. listopada 1992.*, voditeljica projekta Neda Anzulović, izbor i obrada građe Neda Anzulović, Ivanka Kuić, Breda Noveljić i Miriam Subotić, 7-28. Split: Sveučilišna knjižnica, 1992.

Kuić, Ivanka. „Narod/Jedinstvo/Naše jedinstvo – Medijski rast Splita”. *Kulturna baština* (2014), br. 40: 61-96.

Kuić, Ivanka. „O položaju njemačkoga jezika u Dalmaciji i u klasičnoj gimnaziji u Splitu od 1817. do 1918”. *DG Jahrbuch* 27 (2020): 189-211.

Lakuš, Jelena. *Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split i Dubrovnik) u prvoj polovici 19. stoljeća (1815-1850): bibliografija monografskih i serijskih publikacija – građa*. Split; Varaždin: Književni krug, 2005.

Lakuš, Jelena. „Između govornog i pisanog jezika: višejezična nakladnička slika dalmatinskog prostora prve polovice 19. stoljeća”. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48 (2005), br. 3-4: 84-107..

Lakuš, Jelena. „Hrvatska pisana baština kao povijesni izvor: prigodna poezija i Austrijsko Carstvo u 1. pol. 19. st. u Dalmaciji”. *Kroatologija* 1 (2010), br. 2: 135-152.

Lakuš, Jelena. „Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća”. *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 5 (2012), br. 1: 33-70.

Lakuš, Jelena; Magušić-Dumančić, Iva. „Novine kao medij knjižarskog oglašavanja: ‘Danica’, prvi hrvatski književni i kulturni list”. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 60 (2017), br. 4: 45-72.

Laljak, Stjepan, prir. *Ustani bane. Prigodnice o banu Josipu Jelačiću: bibliografija i tekstovi odabranih prigodnica*. Zaprešić; Zagreb: Matica hrvatska Zaprešić; Knjižnice grada Zagreba, 2001.

„Latinska književnost”. U: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 6. 10. 2023. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/latinska-knjizevnost#poglavlje12>.

„Litografija”. U: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 11. 3. 2023. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/36825>.

Lowry, Martyn. „The ‘New Academy’ of Aldus Manutius: a Renaissance Dream”. *Bulletin of the John Rylands Library* 58 (1976), br. 2: 378-420.

Lowry, Martin. *Svijet Aldusa Manutiusa: poduzetništvo i učenjaštvo u renesansnoj Veneciji*. Preveo Marko Gregorić. Zagreb; Lokve: Izdanja Antibarbarus; Naklada Benja, 2004.

Lyons, Martyn. *A History of Reading and Writing in the Western World*. London: Palgrave Macmillan, 2010.

Maković, Zvonko. „Popularna štampana slika, porijeklo, funkcija, značenje”. *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* 32 (1981): 34-47.

Mihanović, Nedjeljko; Nikić, Andrija. „Bakula, Petar”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 5. 2. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/1136>.

Milačić, Karmen. „Čudina, Jakov”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 8. 1. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4253>.

Morović, Hrvoje. *Grada za bibliografiju splitske periodike: novine 1875 – 1941*. Split, 1968.

Morović, Hrvoje. *Sa stranica starih knjiga*. Split: Matica hrvatska, 1968.

Mužinić, Zdravko; **Britvec**, Branko. „Gasperini, Riccardo”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 8. 2. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6636>.

Novak, Grga. *Povijest Splita: knjiga treća (od 1797. do 1882.)*. Split: Škuna, 2005.

Noveljić, Breda. „Novinstvo Splita od 1875. do 1918. godine”. U: *Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812. – 1918. Katalog izložbe priređene u Pinakoteci Franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja od 29. rujna do 7. listopada 1992.*, voditeljica projekta Neda Anzulović, izbor i obrada građe Neda Anzulović, Ivanka Kučić, Breda Noveljić i Miriam Subotić, 45-52. Split: Sveučilišna knjižnica, 1992.

Pažanin, Ivan. „Školstvo u trogirskom kraju u 19. i 20. stoljeću”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2000), br. 42: 333-412.

Pederin, Ivan. „Organi austrijskog nadzora nad tiskom u Dalmaciji poslije 1848”. *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991-1992): 121-138.

Pederin, Ivan. *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji*. Zadar: Matica hrvatska, 2008.

Pelc, Milan. *Pismo – knjiga – slika: uvod u povijest informacijske kulture*. Zagreb: Golden marketing, 2002.

Peričić, Šime. *Gospodarske prilike Dalmacije: od 1797. do 1848*. Split: Književni krug, 1993.

Peričić, Šime. *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*. Zadar: Matica hrvatska, Ogranak, 1998.

Peričić, Šime. „O broju Talijana/talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2010), br. 45: 327-355.

Piplović, Stanko. „Djelovanje Aloisa Hausera u Splitu”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (1995), br. 37: 653-683.

Piplović, Stanko. „Fundacije i zgrade obitelji Martinis-Marchi u Splitu”. *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 24 (2012), br. 24: 333-368.

Piplović, Stanko; **Premierl**, Tomislav. „Hauser, Alois”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 10. 6. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7320>.

Požar, Petar. *Znameniti i zaslužni Splićani te spomena vrijedne osobe u splitskoj povijesti (1700 godina)*. Split: Vlastita naklada, 2001.

Pšihistal, Ružica; **Zovko**, Tihonija. „Bibliografija pjesničkih prigodnica biskupu Josipu Jurju Strossmayeru”. *Diacovensia: teološki prilozi* 17 (2009), br. 1: 157-196.

Radonić, Branko. „Vrgorska povijest. Ličnosti. Fra Vinko Šalinović (1827. – 1884.)”. U: *Društvo prijatelja vrgorske starine*.

Selthofer, Josipa. *Grafički dizajn tiskanog i digitalnog proizvoda*. Osijek; Zagreb: Filozofski fakultet u Osijeku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2022.

Sikirić Assouline, Zvezdana. „Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća”. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 41 (2009), br. 1: 257-265.

Stipčević, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska, 1985.

Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata: od početka hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.

Šikić, Jasna. „Kolombatović, Jure”. U: *Hrvatski biografski leksikon (mrežno izdanje)*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 20. 9. 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/9785>.

Tingle, Jasna. „Katalozi zagrebačkih knjižara u pred-preporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja”. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2017.

Tomić, Marijana. „Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794. – 1825.)”. *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 1 (2008), br. 2: 161-178.

Topić, Nada. *Knjižara Morpurgo u Splitu (1860. – 1947.) i razvoj kulture čitanja*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2017.

Velagić, Zoran; **Kristek**, Andrej. „Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama”. *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 5 (2012), br. 2: 165-182.

Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet, 2002.

Vuletić, Dujam. *Narodna pisma od morskoga rata izpod Visa u Dalmaciji popa Vuletića iz Sinja*. U Splitu: Tiskarn. Antuna Zannoni, 1866.

Zöllner, Erich; **Schüssel**, Therese. *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat, 1997.

*Jelena Lakuš***Vera Pandurov***

Antonio Zannoni: Publisher, Printer, and Bookseller in Split (1834-1888)

Summary

Until recently, Antonio Zannoni, who was active as a publisher, printer, and bookseller in 19th-century Split, remained a largely unknown figure in the city's history of publishing, printing, and bookselling. This paper seeks to investigate and reconstruct the operation of Zannoni's printing house based on the available archival sources, newspapers, and his publishing output. The aim is to assess the role that his printing house and bookshop played in the broader socio-cultural life of Split in the second half of the 19th century. Despite some fluctuations, his production remained fairly consistent, encompassing a wide variety of printed works, mostly in the fields of religion, literature, geography, history, and the humanities. Over time, a gradual decline in religious and literary publications can be observed, accompanied by an increase in works focusing on history, geography, and arts. Notable characteristics of Zannoni's business include a thematic focus on Dalmatian history and geography, a target audience of the Dalmatian market and intellectual elite, a predominance of works in Italian until the mid-1880s, the prevalence of smaller-format and affordable publications, and relatively modest but aesthetically pleasing graphic design. Zannoni advertised the books sold in his shop through local newspapers, which was a common promotional practice of the time. Keenly attuned to the needs of the book market, he closely followed social, political, economic, and cultural developments in pursuit of profit. His bookshop played an exceptionally important role in the social life of Split. Through his work, Zannoni became involved in all aspects of the city's life and left a lasting mark on it.

Keywords: Antonio Zannoni, Split, history of publishing, history of printing, history of bookselling, 19th century

* Jelena Lakuš, Department of Information Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences J. J. Strossmayer University of Osijek, Lorenza Jäger 9, 31 000 Osijek, Croatia, E-mail: jlakus@ffos.hr

** Vera Pandurov, Postgraduate doctoral study Knowledge Society and Information Transfer, Department of Information Sciences and Technologies, University of Zadar, Ul. dr. F. Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia, E-mail: vera.pandurov@gmail.com